

□ मुख्य संपादक □
अरविंद भंडारे

□ संपादकीय मंडळ □
दिलीप सावंत, विशाल मोरे
रोहीणी जुवाटकर - भंडारे
शांतारामजी इंगळे, देवदत्त कांबळे
जगन्नाथ काळे

□ विधी सल्लागार □
अनिल वैद्य (माजी न्यायाधिश)

□ प्रकाशक □
पालि रिसर्च इन्स्टिट्यूट, मुंबई

□ सल्लागार मंडळ □
नागसेन गमरे, अरुण वाघमारे,
अरुण साळुंके, रॉकेश यादव,
रामचंद्र सकपाळ, विश्वास सरोदे, प्रमोद पोळ

□ संपादकीय पत्रव्यवहार □
अरविंद भंडारे
५४/७८, बी. डी. डी. चाळ,
वरळी, मुंबई - ४०० ०१८.
भ्रमणध्वनी: ९९६७६९२०१४

हे त्रैमासिक पालि रिसर्च इन्स्टिट्यूट,
मुंबई यांनी खाजगी वितरणाकरीता छापून
पालि रिसर्च इन्स्टिट्यूट, मुंबई
५४/७८, बी. डी. डी. चाळ, वरळी,
मुंबई - ४०० ०१८. येथून प्रसिद्ध केले. या
त्रैमासिकात प्रसिद्ध होणाऱ्या लेखातील मतांशी संपादक
मंडळ सहमत असेलच असे नाही.

किंमत रु. ४०/-

वार्षिक वर्गणी रु. १६०/-

पंचवार्षिक वर्गणी रु. ८००/-

आजन्म वर्गणी रु. ५०००/-

□ मुखपृष्ठ सजावट □
अमोल सुर्यकांत कांबळे

□ अक्षर जुळणी □
पी.सी.मॅन कॅम्प्युटर,
दादर

पालि रिसर्च इन्स्टिट्यूट, मुंबई चे मुखपत्र

बुद्धसासन

त्रैमासिक, मराठी

वर्ष ५ वे, अंक १४ वा, जानेवारी ते जून २०२२ बुद्धाब्द २५६४-६५

अनुक्रमणिका

- ◆ संपादकिय 3
- ◆ श्रीलंकेतील बौद्ध उत्सव 4
- विजय गायकवाड
- ◆ ब्रम्हि लिपीचे संवर्धन 13
- अशोक तपासे
- ◆ आचार्य पद्म संभव यांचे तिबेट आणि लडाख मध्ये बौद्ध धर्माच्या प्रचार प्रसारातील योगदान 16
- डॉ. सत्यदेव कौशिक
- ◆ व्यक्तिमत्त्व विकास 19
- विशाल कांबळे
- ◆ भदन्त फुजी गुरुजी 21
- डी.सी. अहिर
- ◆ उत्तर - पूर्व भारतातील पारंपारिक बौद्ध समूह 23
- कर्मा ज्ञान वज्र

वर्गणीदारांना विशेष सुचना

वार्षिक वर्गणी/आजन्म वर्गणी - पालि रिसर्च इन्स्टिट्यूट,
मुंबई ५४/७८, बी. डी. डी. चाळ, वरळी, मुंबई - १८
या पत्त्यावर मनिऑर्डरने किंवा बँक खात्यावर जमा करू शकता.

Bank Name : ABHYUDAYA CO. OP. BANK LTD.
ACCOUNT NAME : PALI RESEARCH
INSTITUTE MUMBAI
AC NO. : 013011100064813
BRANCH : WORLI
IFSC CODE : ABHY0065013
GOOGLE PAY NO.: 9967692014

वर्गणीदारांना अंक स्पीड पोस्टने घरपोच हवा असल्यास
संपादकांना फोन करून स्पीड पोस्ट चार्जेस विचारून पाठविणे.
वर्गणीदारांनी नुतनीकरणासाठी वार्षिक वर्गणी
पाठविताना आम्हांस सूचित करावे.

पालि भाषा व ब्राह्मी लिपी कार्यशाळा

पालि भाषेचा प्रचार व प्रसार जन सामान्यांपर्यंत व्हावा या सद्दहेतूने स्थापन झालेल्या पालि रिसर्च इन्स्टिट्यूट, मुंबईच्या वतीने दोन दिवसांची पालि भाषा व ब्राह्मी लिपी कार्यशाळा वेगवेगळ्या शहरात/ गावात घेतली जाणार आहे. तरी पालि भाषा व ब्राह्मी लिपी प्रेमी यांनी या सुवर्णसंधीचा अवश्य फायदा घ्यावा. कार्य शाळेची फी नाममात्र असेल.

अधिक माहितीसाठी खालील भ्रमणध्वनीद्वारे किंवा ई-मेलद्वारे संपर्क साधावा.

Email : paliresearchinstitute@gmail.com

Web : www.paliresearchinstitute.com

अरविंद भंडारे - ९९६७६९२०१४

प्रिय, जाहिरातदार,

सप्रेम जय भिम,

उपरोक्त संस्थेच्या वतीने पालिभाषेचा पर्यायाने बौद्ध धम्माचा प्रचार सर्वसामान्यांपर्यंत व्हावा. या हेतूने बुद्धसासन नावाचे त्रैमासिक सुरू केले आहे. हे त्रैमासिक पालि भाषेचा, बौद्ध धम्माचा इतिहास, आदर्श संस्कृती, कला, वाङ्मय व तत्त्वज्ञान इत्यादिना संपूर्ण वाहिलेले आहे. तसेच त्यात महिला व तरुण यांच्यासाठी वेगळे सदर असतील. आपल्या सारख्या सामाजिक बांधिलकी माननाऱ्यांनी या त्रैमासिकात आपली जाहिरात प्रसिद्ध करून व वार्षिक/आजन्म सभासद बनून समाज प्रबोधनाच्या या कार्यात सहभागी व्हावे हीच आपणांस नम्र विनंती.

आपण जाहिरात देऊन या पवित्र कामास हातभार लावाल ही खात्री आहे.

जाहिरातीचे दर खालीलप्रमाणे आहेत.

पान	दर रूपये
मुखपृष्ठ बाहेरील (रंगीत)	४,०००/-
मलपृष्ठ आतील (रंगीत)	३,०००/-
संपूर्ण आतील पान	२,०००/-
अर्धे पान	१,०००/-
पाव पान	५००/-

आपला धम्मबंधू
संपादक

त्रैमासिकासाठी

उत्तर प्रदेश	:-	राजेश चन्द्रा, लखनौ - ९४१५५६५६३३
बिहार	:-	भिक्षु प्रग्यादिप महाथेरो, अखिल भारतीय भिक्षु संघ विहार - ९४७०८५२०७८
मध्यप्रदेश	:-	रामानंद जाधव - ९०९८३०८४०४, जे. पी. पेठारी - ९७५२७५९८७९
नागपुर	:-	महानागरत्न - ८२७५९२११८५
मलकापुर, बुलढाणा	:-	शांतारामजी इंगळे - ९९६०७९६८२७
मुंबई	:-	अरविंद भंडारे - ९९६७६९२०१४
गुजरात	:-	अनिलकुमार पाटील, अहमदाबाद - ९७२५५०५४२२

संपादकिय

पुतळ्याची गोष्ट

ऑक्टोबर 2021 च्या धम्मयात्रेत बोधगयेत अखिल भारतीय भिक्खू संघाच्या विहारात संतोषजी आयरे व परिवाराकडून एक विषय निघाला. विहारात जुना/जीर्णफोटो काढून एक नवीन तैलचित्र (पोट्रेट) लावावे. याकरिता राजन आयरे सर (चित्रकार) यांनी हे तैलचित्र बनविण्याचे काम सुरू केले व तसे भन्ते प्रग्यादीप महाथेरो यांच्याशी चर्चा देखील झाली.

डिसेंबर 2021 च्या श्रामनेर शिबिरात भन्ते प्रग्यादीप यांचा गैरसमज म्हणा किंवा विसर त्यांनी विषय काढला. आयरे परिवार एक पुतळा बसविणार होते विहारात. मी म्हणालो, नाही, स्वतः पोट्रेट बनवून लावणार आहेत. परन्तु थंड झालेल्या निखाऱ्याला हवा दिल्यासारखा विषय झाला. पुतळ्याच्या विषयाने सर्वांनाच ग्रासले व येथील विहारात पुतळा बसवू व नवीन जागेत जे विहार बनत आहे तेथे पोट्रेट लावू असा विषय झाला. जानेवारी अखेरला बोधगयेत पुन्हा गेल्यावर विषय मांडून, अंदाज घेऊन काही उपासकांची आर्थिक मदत मिळेल हे लक्षात आल्यावर पुतळा बनविण्याचे निश्चित केले.

फेब्रुवारीच्या पहिल्याच आठवड्यात पुतळ्याची ऑर्डर देऊन निधी उभा करण्याचे ठरविले. प्रश्न फक्त मूर्ती निर्माणाचा नव्हता तर मूर्तीसाठी लागणारे Pedestal, Transportation, Installation, कार्यक्रमाचा मंडप, 200 / 250 लोकांचा अल्पोपहार व भोजन, निबंध व चित्रकला परीक्षांचे पुरस्कार इत्यादी संबंधीच्या खर्चाच्या तरतुदीचा सुद्धा होता.

अनेक उपासकांनी औदार्य दाखविले. सर्वांची नावं इथे अधोरेखित करणे शक्य नाही परंतु या कार्यक्रमाचा कणा तेच होते. मूर्तीच्या उभारणीत मा. तुषार मोहिते (आय.आर.एस.) सरांचा सिंहाचा वाटा होता. आर्थिक मदतीसाठी कोणालाही थेट विचारणा न करता देखील मदत मिळत राहिली. अनेक उपासकांनी समोरून स्वतःहूनच मदत देऊ केली. कुठेतरी काहीतरी कमी पडेल असे चिन्ह दिसू लागता एक दोन उपासक समोर येऊन त्या गोष्टी देऊ करत होत्या. ही एक अद्भुत घटना होती, मैत्रीचे अद्भुत तरंग होते.

पुतळ्याची ऑर्डर बोधगयेत देऊन एक महिना उलटला होता. पुतळ्यासाठी मागविलेला चुनार दगड, चुनार शहरातून बोधगयेत पोहचलाच नाही. याकरिता मला व शांतारामजी इंगळे

सरांना मार्चच्या सुरुवातीला पुन्हा बोधगयेत जावे लागले. बोधगयेत दिलेली ऑर्डर रद्द करावयास लावून ती पुन्हा वाराणसीत लल्लापूर येथे जयपूर मूर्ती भंडार ला देण्यात आली. जयपूर मूर्ती भंडार वाले नावाजलेले मूर्तिकार आहेत. पुतळा बनविण्यास व त्याच्या वहनास येथे ज्यादा खर्च येणार हे माहित असून देखील पुतळा येथे बनविण्यास दिला व 20 दिवसांच्या आत तो पूर्ण करून देण्याचे अभिवचन घेतले.

वाराणसीत मूर्तीचे काम सुरू झाले व इकडे बोधगयेत विहारात Pedestal बनविण्याचे. बोधगयेत आजपर्यंत जे सहकारी मिळाले त्यांची या कामात खूप मदत झाली.

मुंबईत संस्थेच्या सर्व पदाधिकाऱ्यांना / हितचिंतकांना मूर्ती अनावरणाचा कार्यक्रम घोषित केल्यापासून येण्याची उत्सुकता लागली. परंतु काहीजण सुट्टीमुळे, तर काहीजण उन्हामुळे तर काही इतर कारणांनी कार्यक्रमास येऊ शकले नाहीत. परंतु त्यांची मदत त्यांच्या शुभेच्छा सोबत होत्या. मी, शांतारामजी इंगळे सर, अरुण वाघमारे सर, जगन्नाथ काळे, विकास ढवळे सर, सुगत शांतेय, सुनील काळे, सुमित तांबे, शरद पुणेकर, लक्ष्मीकांत साळवे, शीला कंजे मॅडम त्यांच्या आई कांताबाई गांगुर्डे, अनिता रणदिवे मॅडम व अरुणा मोरे या सर्वांनी बोधगयेत येऊन संपूर्ण कार्यक्रम उत्तमरीत्या सांभाळला. प्रत्येकाने आपापली जबाबदारी उत्तमरीत्या सांभाळली व कार्यक्रम पूर्ण केला.

या कार्यक्रमात मैत्री संपूर्ण धम्म आहे, चरियापिटक, विपस्सना, धम्म उपहार या पुस्तकांचे प्रकाशन बहन वांगमो डिकसे, मा. एन. दोरजे या मान्यवरांच्या हस्ते झाले. मा. तुषार मोहिते (आय.आर.एस.) यांच्या हस्ते बाबासाहेबांच्या पूर्णाकृती पुतळ्याचे अनावरण झाले तर मा. राजेश चंद्रा सरांनी सभेला संबोधित केले. समन्वय सेवा संस्थान च्या वतीने 380 फूट धम्मध्वजाची रॅली काढण्यात आली. सायंकाळी विहारात पालि रिसर्च इन्स्टिट्यूट मुंबईच्या वतीने बोधगयेतील 5 शाळांमध्ये घेण्यात आलेल्या निबंध व चित्रकला स्पर्धेचे प्रमाणपत्र व पुरस्कार विद्यार्थ्यांना देण्यात आले. महाराष्ट्राबाहेर दूर बोधगयेत व इतर प्राचीन बौद्ध स्थळांवर बाबासाहेबांचा योग्य तो सन्मान व्हावा, त्यांचे समतावादी व सामाजिक विचार इतर लोकांपर्यंत पोहचवे या उद्देशाने केलेल्या या कृतीकार्यक्रमाला मोठ्या प्रमाणात यश मिळाले. याबद्दल सर्व दानदात्यांचे व हितचिंतकांचे आम्ही पालि रिसर्च इन्स्टिट्यूट मुंबईच्या वतीने आभार व्यक्त करतो.

श्रीलंकेतील बौद्ध उत्सव

— विजय गायकवाड, उल्हासनगर
ज्येष्ठ बौद्ध विचारवंत

जगामध्ये भारतभूमीस आदराचे स्थान मिळण्याचे कारण म्हणजे भारत ही तथागत बुद्धांची जन्मभूमी आहे. आज जगामध्ये करोडोंच्या संख्येत बौद्ध धर्मीय लोग बुद्धमतानुसार जीवन जगत आहेत. इतर धर्मातीत कित्येक लोक बुद्ध धम्माचा स्वीकार करीत आहेत. जगातील बौद्ध जनता, बौद्ध उत्सव साजरी करते. चीन, तिबेट, व्हिएतनाम, कोरिया, जपान, श्रीलंका, इ. बौद्ध देशात वेगवेगळ्या पद्धतीने उत्सव साजरे केले जातात. भारतातही डॉ. आंबेडकरांनी धम्मक्रांती केल्यानंतर बौद्ध उत्सव साजरे केले जात आहेत. या सर्वांची माहिती असणे आवश्यक वाटते. याच दृष्टीकोनातून श्रीलंकेतील बौद्ध उत्सव जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. आजचे श्रीलंका हे ब्रिटीश काळातील “सिलोन”, तर सम्राट अशोक काळातील ‘सिंहलद्विप’ हे राष्ट्र होय. फाहियानच्या मते- “सिंहल देश पूर्व-पश्चिम पन्नास योजनांचा आणि दक्षिण उत्तर तीस योजनांचा आहे. ह्या देशाच्या आजूबाजूला 10 बेटे आहेत. ह्या बेटांमध्ये मौल्यवान खनिजे आहेत, काही ठिकाणी मोती आणि मग नावाचे रत्न मिळते.

सम्राट अशोकांनी इ. स. पूर्व 266 साली बुद्ध धम्माचा स्वीकार केला व इ. स. पूर्व 253 मध्ये तृतीय धम्मसंगिनी आयोजित केली व देशोदेशी धम्मदूत धम्मप्रचारार्थ पाठविले. सिंहलद्वीपास येणारा धम्मदूत खुद्द सम्राट अशोकांचा पुत्र महेंद्र हा होता. महेंद्र-मातेशी सम्राट अशोकांचा विवाह इ. स. पू. 286 साली झाला. त्यानंतर इ. स. पूर्व 284 साली महेंद्राचा -जन्म झाला. पुढे दोन वर्षांनी इ. स. पू. 282 मध्ये संघमित्राचा जन्म झाला. इ. स. पूर्व 264 मध्ये महेंद्र व संघमित्रा हे दोघेही प्रव्रजित झाले. महेंद्राने राजा तिस्सास जो सम्राट अशोकाचा समकालीन होता, त्यास धम्मज्ञान दिले व राजा तिस्साने बुद्ध धम्म स्वीकारला. पुढे त्यांच्या प्रजेनेही बुद्ध धम्म स्वीकारला व सर्वत्र सिंहलद्वीपात भगवान बुद्धाचा जयघोष होऊ लागला. स्तूप, चैत्य, विहार आदि बौद्ध प्रतिके व श्रद्धास्थाने निर्माण होऊ लागली. पूजा-अर्चा होऊ लागली. उत्सव साजरे होऊ लागले. ते उत्सव कशा प्रकारचे आहेत याबद्दलची माहिती पुढीलप्रमाणे देत आहे.

अवशेषावर स्तूप बांधण्यासाठी असणारा उत्सव:-
राजा दत्तगामिनी (इ. स. पूर्व 101 - 77) याने रत्नमाला नावाचा

चैत्य अनुराधापूर येथे बांधला. त्याने (Raunwali Dagoba) रौनवाली दागोबा बांधल्याचा उल्लेख मिळतो. या दागोबाच्या ठिकाणी खोदकाम केले असता तेथे उभ्या अवस्थेतील तीन बुद्ध मूर्ती मिळाल्या, त्याच ठिकाणी आणखी दोन मूर्ती सापडल्या. पैकी 8 फूट उंचीची मूर्ती राजा भटीयातिस्स - 1 (Bhatiyatissa) इ.स. पूर्व 1 यांची असावी व दुसरी 10 फूट उंचीची मूर्ती ‘महास्तुपा’ चा निर्माता दत्तगामिनी या राजाची असावी असा उल्लेख मिळतो. राजा महादायिका महानाग (इ.स. 66-78 याने अनुराधापूर जवळील पवित्र टेकडीवर मिहिन्ताले येथे ‘अम्बस्थाला’ नावाचा (दागोबा) बांधला. मिहिन्ताले हे अनुराधापूर पासून पूर्वेस 8 मैल अंतरावर येते. अम्बस्थाला दागोबाचा (Ambasthala Dagoba) आकार माफक (Moderate size) प्रमाणात आहे अम्बास्थाला दागोबामध्ये महेंद्राच्या अस्थी (2 Bones) आहेत असा येथील लोकांना विश्वास आहे. याच ठिकाणच्या महासाया (Mahasaya) स्तुपात तथागत बुद्धांचा पवित्र केस जतन करून ठेवला आहे.

अम्बस्थाला स्तूप उभारताना जो उत्सव करण्यात आला. त्याचे वर्णन खालीलप्रमाणे आहे : “राजाने सेतीय पर्वताभोवती फेरी मारली. त्याने चार प्रवेशद्वारे बांधली. एक सुंदर रस्ता बांधून त्याच्या दोन्ही बाजूस दुकाने निर्माण केली, पुष्कळसे ध्वज, कमानी, या गोष्टींनी रस्ता सजविला व प्रकाशमय दीपमालांनी उजळून काढला. त्यावेळी त्याने विविध नृत्ये, गाणे संगीत यांचाही बहार उडवून दिला. रस्त्यावर कदम्बा नदीपासून ते सेतीय पर्वतापर्यंत स्वच्छ पायांनी जाता यावे यासाठी रस्त्यावर गालीचा पसरला. राजधानीच्या चारही प्रवेशद्वारांना राजाने भव्यता प्रदान केली. संपूर्ण बेटावर अखंडित अशा दीपमालाही लावल्या. एवढेच नव्हे तर समुद्राच्या भोवताली एक योजने अंतरावर, समुद्राच्या पाण्यावरही दीपमाला लावल्या.”

स्तुपाच्या अभिषेकासंबंधीचा उत्सव:- स्तुपाचे नूतनीकरण करण्यासंबंधी हा एक उत्सव साजरा केला जातो. या उत्सवाची सुरुवात भटीका अभयाने (इ.स. 38 - 66) केली. पाण्याच्या फवाऱ्याने वर्षातून एकदा हा स्तूप स्वच्छ केला जाई. सेन दुसरा (इ.स. 846 - 880) याने अनुराधापूर येथील महास्तुपाच्या अभिषेकासाठी एक मोठा उत्सव आयोजित केला. त्याने असा कायदा केला की हा अभिषेक दरवर्षी सातत्याने साजरा केला पाहिजे. भटीका अभयाने जवळ असलेल्या अभय तलावाचे पाणी अभिषेकाकरिता मिळावे यासाठी तंत्रज्ञानाचा वापर केला. सदर उत्सव कोणत्या दिनी साजरा केला जात असे हे नमूद केलेले नाही.

नवीन स्तुपांची सतत निर्मिती होत असते त्यावेळी देशाला एक पर्वणीच असते. स्तुपाशेजारच्या खेड्यातील स्त्री-पुरुष पूजा साहित्यानिशी पवित्र स्थळी हजर राहतात. योग्य धम्म गाथांचा उच्चार एखाद्या विद्वान भिक्खूद्वारे केला जातो.

भगवान बुद्धांच्या पवित्र दंत अवशेषासंबंधीचा उत्सव -

तथागत बुद्धांचा दंत अवशेष भारतामध्ये फार काळ पर्यंत जपून ठेवला होता. इ.स. 4 थ्या शतकात कलिंगचा राजा मेघवर्ण (352 -379 इ.स) याच्या कारकीर्दीत सिलोनमध्ये (श्रीलंकेत) आणला गेला, पुन्हा हा दंत अवशेष भारतात परत आणला गेला. परंतु सिंहली राजा पराक्रमबाहू 2 यांने युद्ध करून सिलोनला तो दंत अवशेष पुन्हा आणला. प्रथम पोलुनारुआ (Pollunarus) येथे ठेवला होता. पोलुनारुआ हे 8 व्या शतकात राजधानीचे ठिकाण होते. नंतर दंत अवशेष कॅन्डी येथील स्तुपात ठेवला गेला.

तथागत बुद्धांचे महापरिनिर्वाण झाले तेव्हा त्यांच्या अस्थींची आठ ठिकाणी वाटणी झाली. त्यानंतर दंत व रक्षापात्र यांचीही वाटणी झाली. तथागतांचे रक्षापात्र 'द्रोण' या ब्राह्मणाने विनंती करून प्राप्त केले.

पोतुर्गिजांनी तो पवित्र दंत अवशेष ताब्यात घेतला. गोव्याच्या आर्चबिशपच्या चिथावणीनुसार जनतेसमोर त्या दंत अवशेषाची होळी केली. आणि ही गोष्ट सत्य होती. या संदर्भात H. Hackmann लिहितात की -

“..... But the portugeese seized the holy tooth in order to prevent its veneration by the Sinhalese and of the instigation of the then Archbishop of Goa, burnt it there in public. The original gift of imagination made good indeed the loss through the audacious story that from the remains of the tooth of their founder new one had been miraculously formed". Other more plausible apologists relate that the Portugeese has been decieved and had burnt a false tooth while the genuine one had saved But historical documents leave no room for doubts that the fanatical deed of the Archbishop was executed with all care and absolute certainty and also that the present guarded specimen tooth is, to judge by its shape of anything but human origin. It measured nearly two inches less than one inch in diameter at the base;

तथागतांचा पवित्र दंत अवशेष श्रीलंकेत जपून ठेवला आहे. प्रसिद्ध चिनी प्रवासी फा-हियान याने सिंहल द्विपास भेट दिली होती.

त्यांनी दंत अवशेषासंबंधी असणारा उत्सव पाहिला होता तो म्हणतो की -

“शाही पोषाख धारण केलेल्या संभाषणपटू व्यक्तीस राजा हत्तीवर स्थानापन्न करी. ती व्यक्ती ढोल वाजवून खालीलप्रमाणे घोषणा देई- त्यांनी (बोधिसत्त्वानी) राज्य, शहर, पत्नी आणि पुत्र यांचा त्याग केला. त्याने स्वतःचे डोळे काढून दुसऱ्यास प्रदान केले. त्याने स्वतःच्या मांसाचा तुकडा कापून कबूतराच्या मुक्ततेसाठी दिला. त्याने स्वतःचे डोके धडावेगळे करून ते भिक्षा म्हणून दान केले. त्यांनी स्वतःचे शरीर, उपाशी वाघिणीला खाण्यास दिले, स्वतःचा मेंदूही देण्यास नाखूष नव्हते, अशा तऱ्हेने त्यांनी दुसऱ्यांच्या आयुष्यासाठी दुःख झेलले आणि बुद्ध झाल्यावर सतत 45 वर्षे जगला स्वतःचा धम्म उपदेशिला व शिकविला यामुळे असा बदल घडला की कोणीही त्यांच्या शिकवणीविना उरलेच नाही. त्यांना न मानणारे काही जण त्यांची शिकवण ऐकून, त्यांच्या धम्मात आले. त्या बुद्धांचे महापरिनिर्वाण झाले. या घटनेपासून 1497 वर्षे जगाचा बुद्धरूपी प्रकाश निघून गेलाय आणि सर्व प्राणिमात्र दुःखी झालेत. पण हे पहा ह्यानंतर 10 दिवसांनी बुद्धांचा पवित्र दंत अवशेष हा दर्शनार्थ आणला जाईल. तो अभयगिरी विहारात नेला जाईल, आपण सर्वांनी प्रत्येकाने भिक्खू असोत की गृहस्थ असोत त्या सर्वांनी रस्ते झाडून स्वच्छ गुळगुळीत बनवून उत्कृष्ट अवस्थेत ठेवावेत. अरुंद रस्ते, आणि उपरस्ते हे शोभिवंत करावेत आणि भरपूर फुलांनी भरलेली दुकाने लोकांसाठी उपलब्ध करून द्यावीत आणि सुगंधाचा पूजेसाठी वापर करावा”

ही घोषणा संपली तेव्हा राजाने रस्त्याच्या दोन्ही बाजूला बोधिसत्त्वाची 500 विविध रूपे दर्शविली. यात सुदान आणि सामा यांचीही रूपे होती. हत्ती, घोडा, काळविट यांची रूपे दर्शविली गेली. ती जिवंत वाटावीत अशा तऱ्हेने सादर केली. पवित्र दंत अवशेष रस्त्याच्या मध्यभागातून आणला जाई तेव्हा मार्गावर प्रत्येक ठिकाणी पूजनीय वस्तू पवित्र दंत अवशेषास अर्पण केल्या जात. अशा तऱ्हेने दंत अवशेषाचे अभयगिरी विहारात आगमन होई. पुष्कळ भिक्षु आणि गृहस्थ हे त्यावेळी उपस्थित असत. सर्व दिवे प्रकाशमान केले जात. सर्व तऱ्हेची सेवा रात्रंदिवस अखंडपणे 10 दिवस पूर्ण होईपर्यंत चालू राही. महावंसानुसार पराक्रम बाहुने (इ.स. 1153-1986) दंत अवशेषाच्या सन्मानाप्रतीत्यर्थ मोठा उत्सव साजरा केल्याची माहिती मिळते. कुरुनागलचा राजा पराक्रमबाहु याने दंत अवशेष विषयक “दालदासिरीता” नामक ग्रंथ लिहिला. त्या ग्रंथात तो उत्सवाचे वर्णन करतो. ते असे :

“दंत अवशेषाचे पवित्र ठिकाण सुंदररित्या सजविले जाई. हारेमच्या स्त्रियांसह राजदरबारी व्यक्ती आणि शहरी लोक, हे सर्वजण पवित्र दंत अवशेषाची पूजा सात दिवस करीत. 7 व्या दिवसाच्या दुपारी उत्तरमुल येथील प्रतिष्ठितांच्या उपस्थितीत गणवासी आणि किलींग या राजेशाही कुटुंबाच्या ताब्यातील पवित्र दंतावशेष असलेला करंडक हलविला जाई, आणि तो सजविलेल्या वाहनात ठेवला जाई. राजघराण्यातील व्यक्ती त्या वाहनात चढत आणि त्यांच्या हस्ते तो करंडक आणला जाई. शोभिवंत झुली घातलेल्या हत्तींना त्या रथास जोडले जाई. त्या रथाच्या पुढे संघाचे सदस्य चालत असत. त्या सदस्यांच्या हातातील धागे वाहनास बांधलेले असत. त्यावेळी शहरातील त्या त्या रस्त्यावर चांदीच्या घड्यातून आणलेले सुगंधी पाणी शिंपडले जाई. हे कार्य दोरानवासी कुटुंबाच्या सदस्यांकडून पार पाडले जाई. रथाच्या दोन्ही बाजूस उभ्या राहिलेल्या व्यक्तींच्या हातात शुभ्र छत्रा आणि चौरी असत. दंत अवशेष - असलेल्या मंदिराचे संगीतकार त्या वाहनाच्या पाठोपाठ चालत असत. त्यांच्या पाठोपाठ राजमहालाचे संगीतकार व त्यांच्या पाठोपाठ लष्कर आणि राज्याचे अधिकारी चालत असत. अशा तऱ्हेने निघालेली दंत- अवशेषाची मिरवणूक मंदिराकडे जाई त्यावेळी उत्तरमुलाचे प्रमुख भिक्खू हजर असत. मंदिराचे अधिकारी, गणवासी व किलींग या दोन कुटुंबाचे प्रतिनिधी हजर असताना तो करंडक उघडला जाई. त्या पवित्र दंत अवशेषाचे सर्वप्रथम दर्शन जमलेल्या भिक्खूंना दिले जाई. नंतर राजा दर्शन घेई. राजा तो करंडक मोठ्या उच्चासनावर ठेवी, त्यामुळे जमलेल्या असंख्य लोकांना दर्शन होई. सामान्य लोकांना मात्र या पवित्र दंत अवशेषाचे दर्शन दुरूनच घेऊन समाधान मानावे लागे. सर्व जमलेल्या व्यक्तींनी त्या अवशेषाचे दर्शन घेतल्यावर पुन्हा तो करंडकात ठेवला जाई. त्यावेळी तो तीन वेळा बंद केला जाई. शेवटी राजा तो करंडक बंद करी. ज्यांनी ज्यांनी पूजा भेट दिलेली असते त्यांना भिक्खूंकडून एक विशेष प्रसाद दिला जाई. हा विधी होत असताना परित्राण पठण हे 5 किंवा 6 भिक्खूंद्वारा सतत चालू असे.”

दंत अवशेष उत्सवाचा दुसरा हेतू - दंत अवशेष हा उत्सव साजरा करण्यामागचा हेतू म्हणजे पाऊस पडणे होय असा असतो. सिलोन मधील बौद्धांमध्ये असा विश्वास आहे की “पवित्र दंत अवशेषाचे प्रदर्शन करणे म्हणजे पाऊस पडणे होय. म्हणून जेव्हा कधी पाऊस पडला तर बौद्ध जनता पवित्र बुद्ध दंत अवशेषाचे प्रदर्शन करावे याची मागणी करते.”

अभयगिरी दागोबाच्या दर्शनी भागावर “नागा” च्या प्रतिमा पाहण्यास मिळतात त्या पासून प्रेरणा घेवून अभयगिरी दागोबा येथे नागाच्या प्रतिमा निर्माण केलेल्या आहेत.

बोधीवृक्षास स्नान घालण्याचा उत्सव :- सम्राट अशोकाने धम्म यात्रा केली तेव्हा त्यांनी बुद्धगयेला भेट दिली होती. सम्राटाने बोधीवृक्षाची पूजा केली होती. त्याठिकाणी त्यांनी 160 फूट उंचीचे मंदिर बांधले. तथागत बुद्धांना याच वृक्षाखाली संबोधी प्राप्त झाली होती. सम्राट अशोकाने आपली कन्या संघमित्रास सिंहलद्विपास धम्मप्रचारार्थ पाठविले तेव्हा सम्राट अशोकांनी बोधीवृक्षाची एक फांदी स्वतःतर्फे राजा तिस्सासाठी भेट म्हणून संघमित्राकडे दिली होती. संघमित्राने ती भेट राजा तिस्सास दिली पुढे या फांदीचे रोपण केले गेले. बुद्ध धम्म किती खोलवर रुजला आहे याचे प्रतीक म्हणजेच श्रीलंकेतील बोधीवृक्ष होय. या संदर्भात H. Hackmann लिहितात की - “..... She brought as a present from Asoka to Tissa a branch of that Celebrated and much revered tree under which the Buddha sat when he received the revelation of his new doctrine and which was therefore called the Bo-tree. The branch was planted in Ceylon and grew to be a tree which outlived the origin! Bo-tree and which still blooms among the ruins of Anuradhapur, a symbol of the fact that Buddhism has been stronger and more lasting outside its native land in North India itself.....”

बुद्ध धम्मास श्रीलंकेत प्रचंड आदराचे स्थान लाभले हे बोधीवृक्षाच्या रोपणावरून व बोधीवृक्षा प्रति असणाऱ्या श्रद्धेवरून लक्षात येते. सुप्रसिद्ध चिनी प्रवासी फा-हियान याने श्रीलंकेतील बोधीवृक्ष पाहिला होता. त्यांच्या प्रवासवर्णनानुसार:

“मध्य देशातून आणलेल्या बोधीवृक्षाच्या रोपाचा प्रचंड वृक्ष झाला असून तो आता जवळ जवळ दोनशे फूट उंच झाला आहे. तो आग्नेय दिशेला झुकला आहे. एखादे वेळेस आपल्या वजनाने तो खाली पडेल अशी भीती वाटून येथील पूर्वीच्या एका राजाने दगडांचा एक मोठा खांब बांधून त्याला आधार दिला आहे. ज्याठिकाणी बोधीवृक्षाची फांदी त्या खांबावर आधारलेली होती तेथे मुळे फूटून जमिनीपर्यंत आली आहेत. तेथून निर्माण झालेला बुंधा आता इतका मोठा झाला आहे की त्याला विळखा घालावयाला चार माणसे कमी पडतात...”

अशा या बोधीवृक्षास पाण्याने स्नान घालण्याचा उत्सव होत असतो. राजा भटिका अभय याने हा उत्सव सुरु केला. राजा

धातूसेन (इ. स. 509-527) याने हा उत्सव साजरा केला होता. सिलोनच्या उत्तर भागात जुलै ते ऑक्टोबर पासून अनावृष्टीची सुरुवात होते त्याच्या शेवटी एक मिरवणूक निघत असे ती अशी:

“या मिरवणुकीत जास्त करून स्त्रिया असत. त्यांच्या डोक्यावर पाण्याने भरलेली भांडी असत आणि त्या अनुराधापूर येथील पवित्र बोधीवृक्षाकडे निघालेल्या मिरवणुकीत सामील होत असत. त्यांच्या डोक्यावरील भांड्यात कधी कधी हिरव्या पानाची फांदी किंवा फुलाचा गुच्छ असे. त्या स्त्रिया आपआपली ती भरलेली भांडी पवित्र बोधीवृक्षास अर्पण करीत असत. ही कृती करताना त्यांचा असा विश्वास असतो की वृष्टिधारक ढगांचे दर्शन लवकर होईल”

सर जे. सी. फ्राझर यांनी त्यांच्या "Golden Bough" (गोल्डन बो) या ग्रंथात असे नमूद केले आहे की, “बोधीवृक्षास पाणी घालणे ही कृती एक सहानुभूतिदर्शक कृती असून ज्यामुळे विविध समयी आणि विविध देशातील लोकांद्वारे वृष्टि आणणे होय.”

राजा मिलिंद - 4 (954 - 970 इ. स.) यांच्या मिहिन्ताले येथील शिलालेखात या उत्सवाचा उल्लेख “सोमनास माहाबो मागुल” या नावाने केला आहे.

दुष्टता नाहीशी करण्यासाठी असलेला उत्सव :- दुष्टता नाहीशी करण्यासाठी परित्राणपाठाचे पठण केले जाते. वैशाली शहरातील जनतेचे अनावृष्टि, दुष्काळ, आजार, या तिन्हीपासून रक्षण व्हावे यासाठी भगवान बुद्धाने हे सुल्ल वैशाली येथे सांगितले. यासंदर्भात श्रीलंकेचा राजा उपतिस्स यांचा प्रसंग उल्लेखनीय आहे. “उपतिस्स (इ.स. 426 - 468) या राजाच्या कारकीर्दीत प्रजा दुष्ट कारणांनी त्रासली होती. त्या राजाने बौद्ध भिक्खूंना असा प्रश्न केला की अशा विपत्तीपासून लोकांचे रक्षण व्हावे यासाठी भगवान बुद्धानी काही केले नव्हते का? हे ऐकून बौद्ध भिक्खूंनी राजा उपतिस्स यास माहिती दिली की अशा परिस्थितीत ‘गंगारोहणसूत्र’ बुद्धानी स्पष्ट केले होते. यासाठी राजा उपतिस्साने सोन्याची बुद्धमूर्ती बनवायला सांगितली. एक पाण्याने भरलेले भांडे त्या बुद्ध मूर्तीच्या जुळलेल्या हातात ठेवले गेले. त्यानंतर राजाच्या वाहनापुढे ती बुद्धमूर्ती उभारली गेली. राजा उपतिस्स शीलग्रहण विधीस सामोरा गेला. असंख्य लोकांनीही असा विधी करावा म्हणून त्यांना उद्युक्त केले आणि भिक्षादान केले. स्वर्गीय वाटावे अशा तऱ्हेने राजधानी सजविली गेली. या राजधानीच्या

सभोवताली बौद्ध भिक्खूंची निवासस्थाने होती. यानंतर राजा मुख्य मार्गाने खाली उतरला, तेथे जमलेले भिक्खू ‘रतनसूत’ गात होते. मिरवणुकीतून आणलेले पाणी शिंपडले जात होते. हा विधी रात्रीचे तीन प्रहर चालू राहिला.’

शिष्योत्तम आनंदाचा उत्सव - तथागतांचा शिष्योत्तम म्हणून ‘आनंद’ सर्वांना ज्ञात आहेत. आनंदास अर्हतपद कधीच लाभले नव्हते. तो केवळ ‘स्रोतापन्न’ होता. त्यांचे तथागतांवर असीम प्रेम होते. नागसमाल, नागिन, उपवाण, सुनक्खत, चुन्दश्रामणे, सागत, राध, मेधिय या सर्वांना तथागतांची सेवा करण्याचे भाग्य लाभले होते. कोणत्या वेळी तथागतांना काय हवे, कोणाची भेट घडवून द्यायला हवी, या बाबतीत आनंद कुशल होते. म्हणूनच बहुश्रुत श्रावकांत आनंद श्रेष्ठ आहेत. स्मृतिमान भिक्षु श्रावकांत आनंद श्रेष्ठ आहेत. धृतिमान भिक्षु श्रावकांत आनंद श्रेष्ठ आहे. उपस्थापक भिक्षु श्रावकांत आनंद श्रेष्ठ आहेत.

श्रीलंकेत आनंदाकडे मोठ्या आदराने पाहिले जाते. श्रीलंकेतील “गाल विहारात” (Gal Vihara) 46 फूट लांबीचा निर्वाण अवस्थेतील तथागतांचा पुतळा आहे. तेथे जवळच उभ्या अवस्थेतील एक पुतळा आहे त्यासच ‘आनंदा’ चा पुतळा आहे असे समजले जाते. पण तो पुतळा आनंदाचा नसावा असे मत व्यक्त केले आहे. मात्र तो तथागत बुद्धांचा असावा असे मत मांडले गेले आहे.

J. Ph. Vogel या संदर्भात लिहितात की-We may mention the group of rock-Cut images found at 'Gal Vihara' at the northern extremity of the site. The Nirvana statue, measuring 46 feet in length, is impressive because of its enormous size but can hardly be regarded as a thing of beauty. The pathos which we might expect in the image of the dying teacher is completely wanting. The erect statue, likewise hewn out of the rock at some distances from the head of the recumbent colossus; is thought to represent Ananda the favourite disciple of the Buddha. But there is good reason to doubt this identification. From the existing remains it is obvious that the two figures were originally placed in two different shrines and were separated by a partition wall, so that in all probability they were not meant at all to form one group. Possibly the standing figure, too, is in reality a Buddha, although it must be admitted that the absence of ushnisha

and urna and unusual attitude with the arms crossed to militate against such an assumption."

तथागत शिष्य आनंदाचा उत्सव श्रीलंकेत साजरा केला जातो. एस. परनावितने लिहितात की, "भगवान बुद्धांचा सर्वात आवडता शिष्य आनंद होता, त्यांच्या आदरासाठी व दुष्टता नष्ट व्हावी म्हणून कधी कधी उत्सव साजरा केला जाई. सेन-2 याने आनंदाच्या मूर्तीची मिरवणूक शहराभोवती काढली व परित्राण सूताचे पठण केले गेले. पवित्र पाणी त्यांच्यावर शिंपडून लोकांचा रोगराई पासून बचाव केला जाई"

उत्सव चालू असताना परित्राण पाठाचे पठण केले जाई ते असे :

दुष्टता (evil) नाहीशी व्हावी म्हणून परित्राण सुत्ताचे पठण करणे ही आवश्यक बाब आणि उत्सव साजरा करण्यामागे तो हेतु निश्चित असे. आजही सिलोन मधील विहारातून ठराविक वेळी परित्राण सुत्ताचे पठण केले जाते. अशा प्रसंगी विविध खेड्यातील जनता एकत्र येत असे. एक तात्पुरता मंडप उभा करून ध्वज, फुलांची तोरणं या गोष्टींनी तो मंडप सजविला जाई. मंडपाच्या केंद्रस्थानी भिक्खुंना परित्राणाचे पठण करता यावे म्हणून एक भव्य मंच उभारला जाई. रात्रीच्या वेळी मिरवणूक काढून फटाके आणि संगीतमय वाद्ये वाजवून या सोहळ्याची सुरुवात होई. प्रामुख्याने प्रत्येक दिवशी पहाटे, दुपारी 2 वाजता, आणि संध्याकाळी 9 वाजता, पठण केले जाई. यालाच 'महापिरीता' संबोधले जाते. मंचावर जास्तीत जास्त भिक्खु बसलेले असत. ते भिक्खु मंगल सूत, रतन सूत, मेत सूत यांचे पठण करीत असत. त्याचबरोबर इतरही सूतांचे पठण करीत असत. त्यावेळी मंचाला सभोवताली गुंडाळलेला धागा त्यांच्या हातात असे. मंचावर पाण्याचे भांडे ठेवलेले असे, जेव्हा परित्राण पठण संपून जात असे तेव्हा कोणीही व्यक्ती मग ती बौद्ध भिक्खूच असावी असे नव्हे, ती व्यक्ती ते भांडे घेई आणि फुलांच्या साहाय्याने त्या भांड्यातील पाण्याचा शिडकावा तेथे जमलेल्या उपस्थितांवर करी, तो परित्राण धागा अधिवेशन संपेपर्यंत टिकून राही. सामन्यतः हे अधिवेशन एक आठवडा चाले. जेव्हा हा उत्सव संपत असे तेव्हा या पवित्र धाग्याचे तुकडे पूजा करणाऱ्यांना दिले जात. दुसऱ्यांचे वाईट चिंतणाऱ्या शक्तीच्या विरोधात या धाग्याचे तुकडे जपून ठेवले जात."

डोरकांड असना उत्सव - अधिवेशनाच्या 7 व्या दिवशी साजरा होई, परित्राण पठणासाठी जो कार्यक्रम केला जातो, त्याचा एक भाग म्हणजे डोरकांड उत्सव होय. एखादा उपासक हा कार्यक्रम घडवून आणीत असे. या उत्सवाचे स्वरूप असे:-

"प्रातःकाळी विशिष्ट पोशाखातील मुलगा शेजारच्या पवित्र स्थळांकडे जाणाऱ्या मिरवणुकीत सामिल होतो. हे पवित्र स्थळ एका स्थानीय देवतेचे असे आणि योग्य अंतरावर जर एखादे पवित्र स्थळ नसेल तर तो मुलगा लोकांची श्रद्धा असणाऱ्या प्रसिद्ध वृक्षाकडे जातो. त्या मुलांकडे देवतेस अर्पण करण्यासाठी लागणाऱ्या भेट वस्तूंचे वजनदार गाठोडे असते. हा मुलगा देवदुतासारखी कर्तव्ये पार पाडतो. तो विहारात परत येतो तेव्हा तेथे चालू असलेला विधी संपेपर्यंत त्यास सन्मानाने वागविले जाते. हा देवदूत बनलेला मुलगा मंडपाच्या प्रवेशद्वारापाशी येतो. तेव्हा उपस्थित निवडक भिक्खुंच्यापैकी एक भिक्खु त्या देवदुताशी संवाद साधतो. उत्तर होकारार्थी असते बौद्ध भिक्खू त्यास विचारतात की त्याच्या सोबत देव सुद्धा आहेत काय? त्या प्रश्नालाही तशाच प्रकारचे उत्तर दिले जाते. बौद्ध भिक्खू देवता हजर आहेत असे समजून देवतेला उद्देशून बोलतात. देवदूतास (मुलास) गुणवत्तेनुसार भाग घ्यायला विनवतात. ही गुणवत्ता त्याने आठवडाभर धम्मज्ञानाने पठण केल्याने प्राप्त झालेली असते; आणि धम्माचे रक्षण करावयास सांगतात. हा उत्सव ज्या उपासकांनी घडवून आणलेला असतो त्यांचाही उल्लेख केला जातो. बौद्ध भिक्खू आणि देवदूत यांच्यातील संवाद 'गेय' स्वरूपात होत असे. हा सोहळा संपन्न झाल्यावर नेहमीप्रमाणे महापिरीता गाईली जाते. सर्व प्रकारची दुष्टता दूर करण्याची सुप्त शक्ती असलेली महासमंचा सुत्त आणि आटानाटीय सूत या दोन सूतांचे पठण रात्रभर चालू राही"

उपरोक्त उत्सवांमध्ये विविध सूतांचा उल्लेख आढळतो. उदा. परित्राणसूत, मंगलसूत, मेतसूत, महासमंचासूत, आटानाटीय सूत इ.सूतांचे पठण केले जाते.

उदाहरणा दाखल काही सूते उद्धृत करीत आहे.

परित्राण- "राजतो वा, चोरतो वा, मनुस्सतो वा, अमनुस्सतो वा, अग्नितो वा, उदकतो वा, पिसाचतो वा, असद्रम्मतो वा, असन्दिट्टितो वा, असप्पुरिसतो वा, चण्ड हत्थि, अस्स मिगगोण कुक्कर, अहि विच्छिका, मणि-सप्प-दीपिअच्छ-तरच्छ-यक्ख-रक्ख सादीही नाना भयतोवा नाना रोगतो वा, नाना उपघवतो वा, सब्बे आरक्खं गहन्तु.

अर्थ- राजभय, चोरभय, मनुष्यभय, अमनुष्यभय, अग्नी, जल, पिशाच, गेंडा कंटक, नक्षत्र, चकवा, मृग, सांड, पिसाळलेला कुत्रा, भुजंग, विंचू, साप, मणीधर, व्याघ्र, घुबड,

हेला, डुक्कर, यक्ष, जंगली, मानव इ. विविध भयापासून तसेच नानाप्रकारचे रोग उपद्रवांपासून आपले सर्वांचे रक्षण होवो.”

रतनसूत - “किञ्चापि सो कम्मं करोति पापकं कायेन वाचा उद चेतसा वा। अभब्बो सो तस्स परिच्छादाय, अभब्बता दिट्ठुपदस्य वुत्ता। इदम्पि संङ्खे रतनं पणीतं, एतेन सच्चेन सुवत्थि होतु।।11।।”

अर्थ - “जरी त्याच्याकडून काया, वाचा व मनाने काही पाप घडले, तरी तो कदापि झाकून ठेवीत नाही. असले कृत्य (निर्वाण) पद पाहणाऱ्याच्या हातून होणे शक्य नाही. संघाचे ठायी हे उत्तम रत्नच आहे. या सत्य वचनाने तुमचे कल्याण होवो.”

“वनप्पगुम्भे यथा फुस्सितग्गे; गिम्हान मासे पठमस्मि गिम्हे। तथूपमं धम्मवरं अदेसयि, निब्बानगामि परमं हिताय।

इदम्पि बुद्धे रतनं पणीतं, एतेन सच्चेन सुवत्थि होतु।।12।।

अर्थ - “वसंताच्या प्रारंभी जसा एखादा वनगुप्त समग्र प्रफुल्लित व्हावा, तद्वत् बुद्धाने निर्वाणगामि परमश्रेष्ठ धम्म, लोकहितार्थ उपदेशिला आहे. बुद्धाचे ठायी हे उत्तम रत्नच आहे, या सत्य वचनाने तुमचे कल्याण होवो,”

मंगलसूत:- “बाहुसच्चञ्च सिप्पञ्च, विनयो च सुसिक्खितो सुभासिता च या वाचा, एतं मंगल मुत्तमं।।4।।

अर्थ - “विद्यासंपन्न करणे, कला संपादन करणे, सद्वर्तनाची सवय व सुभाषणे करणे हेच उत्तम मंगल होय”

माता पितु उपट्टानं, पुत्तदारस्य संघहो

अनाकुला च कम्मन्ता; एतं मंगल मुत्तमं।।5।।

अर्थ - “आई-वडिलांची सेवा करणे, पत्नी-मुलांचा सांभाळ करणे आणि उलाढाली नाकारणे हेच उत्तम मंगल होय.”

“दानञ्च धम्मचरिया च, जातकानञ्च संघ हो

अनवज्जानि कम्मनि, एतं मंगल मुत्तमं।।6।।”

अर्थ - “दान करणे, धर्माचरण करणे, आप्तेष्टांना मदत करणे व प्रशस्त कार्य करणे, हेच उत्तम मंगल होय”

मेत सूत :- “सक्कत्वा सक्कतो होति गरु होति सगाखो।

वण्णकित्तिभतो होति यो मित्तानं न दूभति।।5।।”

अर्थ - तो (दुसऱ्यांचा) सत्कार करून सत्कारास पात्र होतो, गौरव करून गौरवर्णीय होतो, त्यांची यश व किर्ती सर्वत्र परसते.”

“पूजको लभते पूजं वन्दको परिवन्दनं।

यसो कित्तिञ्च पप्पोति यो मित्तानं न दूभति।।6।।”

अर्थ - “पूजा करणाऱ्यांची पूजा हांते. वंदना करणारा वंदनेस पात्र होतो. याप्रमाणे त्याच्या यश व कीर्तीत उत्तरोत्तर वाढ होते.”

आटनाटिय सुतः “सब्बरोगा विनीमुत्तो निब्बसन्ताप-वज्जितो

सब्बचरेमतिक्कन्तो निब्बुतो च तुवं भव।।17।।”

अर्थ: “सर्व रोगातून मुक्त व्हा, सर्व संतापरहित व्हा. सर्व वैरांपासून सुरक्षित रहा आणि शांती प्राप्त करा.”

“सदा सुखेस रक्खन्तु बुद्धा सन्तिकरा तुवं

तोपि त्वं रक्खितो सन्तो, मुत्तो सब्बभयेहिच।।16।।”

अर्थ: “शांती देणारे बुद्ध सदैव तुमचे सुखाने रक्षण करीत त्यांच्याद्वारा तुम्ही रक्षित होऊन सर्व प्रकारे भयमुक्त व्हा”

“सब्बीतियो विज्जन्तु सोको रोगो विनस्सतु

मा ते भगवन्त रायो, सुखी दिघायुको भव।।27।।

अर्थ - “सर्व आपत्ती नष्ट होवोत, सर्व रोग नष्ट होवोत, शोककारक स्थिती न येवो, विघ्नवाताचा आघात न होवो. तुला सुख आणि दीर्घायुष्याचा लाभ होवो”

बुद्ध मूर्तीस तेलाचा अभिषेक घालण्याचा उत्सव :

कश्यप-5 (908 इ. स. 918) राजाच्या शिलालेखात बुद्धाच्या मूर्तीस तेलाचा अभिषेक घालण्यासंबंधी जो उत्सव साजरा केला जाई, त्या उत्सवाचे वर्णन आढळते. या उत्सवास सिंहली भाषेत ‘बुदू बिसो मगुल’ असे म्हणतात तर संस्कृतमध्ये “बुद्धाभिषेक मंगल” असे म्हणतात, पण हा उत्सव कोणत्या प्रसंगी व कसा साजरा केला जातो हे ज्ञात नाही. राजा धातूसेन याने हा उत्सव आयोजिला असल्याचे म्हटले जाते. हा उत्सव म्हणजे बुद्ध मूर्तीस अलंकारित करणे आणि तेलाने अभिषेक घालणे होय, महावंसामध्ये अशा अभिषेक घातलेल्या पुष्कळ बुद्ध मूर्तीचा उल्लेख केला गेला आहे.

(काश्मिरात पूर्वी भगवान बुद्धांच्या प्रतिमेस स्नान घातले जाई. त्या मूर्ती म्हणजे बुद्धरूपी महान बालके होय)

धम्मसंगिनीच्या सन्मानार्थ उत्सव - राजा कश्यप 5 (908 - 998 इ.स.) याच्या कारकिर्दीत धम्मसंगिनीच्या

सन्मानार्थ उत्सवाची सुरुवात झाली. सोन्याच्या पत्र्यावर अभिधम्मपिटक हा ग्रंथ राजाने लिहून घेतला महावंसात या उत्सवाचे वर्णन आढळते. ते खालीलप्रमाणे आहे:-

“..... आणि जेव्हा त्या राजाला वाटले की अभिधम्म पिटक सोन्याच्या पत्र्यावर लिहिले जावे, त्याने धम्मसंगिनी ग्रंथ हिऱ्याने सजविला. शहराच्या मध्यभागी एक भव्य महाल बांधून तो ग्रंथ तेथे ठेवला. या प्रक्रियेच्या सन्मानार्थ एक उत्सव साजरा केला. राजाने सक्का सेनापती याचे कार्यालय आपल्या पुत्रास दिले आणि त्याच्यावर जबाबदारी टाकली की, ग्रंथासाठी जो उत्सव आयोजित केला आहे त्याची देखभाल करावी. दरवर्षी देवाच्या शहरासारखे आपले शहर राजास सजवावे लागले. स्वतः त्याने आपल्या अंगावर जडजवाहिर परिधान केले; जेणे करून तो देवांच्या राजासारखा दिसावा. जेव्हा राजा हत्तीवर स्वार होवून शहराच्या रस्त्यामधून पुढे वाटचाल करू लागला तेव्हा त्यांच्या भोवताली उत्कृष्ट वेषातील यजमान मंडळी होती. राजाने मोठ्या वैभवशाली पद्धतीने मिरवणूक काढली.

त्या मिरवणुकीत धम्मसंगिनी हा ग्रंथ त्याने बांधलेल्या सुशोभित केलेल्या विहारात आणला गेला आणि अवशेष गृहामधील अवशेषाच्या वेदीवर स्थापित केला. हे अवशेषगृह राजाने जवाहिन्यांनी सुशोभित केले. ही त्या राजाची भेट होय.”

वैशाखी पौर्णिमेचा भव्य उत्सव :- वैशाखी पौर्णिमा म्हणजे बुद्ध पौर्णिमा. त्यावेळी तथागतांचा जन्म झाला. म्हणून जगातील बौद्धांना हा दिवस अत्यंत पूजनीय व पवित्र वाटतो. सर्व जगात सर्वत्र त्यांचा जन्मदिन साजरा केला जातो. श्रीलंकेतही हा उत्सव साजरा केला जात असतो. राजा दत्तगामिनी (इ.स. 9 वे शतक) या सर्वांनी हा उत्सव साजरा केल्याचा उल्लेख आढळतो.

बुद्ध जन्म उत्सव हा काही वर्षापूर्वी श्रीलंकेत साजरा केला तो असा:-

50 वर्षापूर्वी सिलोनमध्ये बुद्ध धम्माचे पुनरुज्जीवन झाले तेव्हा हा उत्सव सिंहली बौद्धांनी मोठ्या प्रमाणात साजरा केला. विशेषतः शहरामधील अनेक विहारे, मंदिरे, घरे ही रंगीबेरंगी आकाशदीपांच्या साहाय्याने प्रज्वलित केली. जे अधिक धार्मिक वृत्तीचे होते त्यांनी अष्टांग मार्गाचे आचरण केले. इतर लोकांनी बौद्ध स्थळांना भेटी दिल्या.

रस्त्याकडील विविध ठिकाणी गृहस्थांची घरे, आलेल्या यात्रेकरुंच्या निवासासाठी उघडी ठेवली गेली. त्याचप्रमाणे

विनामूल्य अशी पुष्कळ फुले मंदिराजवळ उपलब्ध करून देण्यात आली. बेटावरील पवित्र बौद्ध स्थळांना भेट देणारे लोक बहुसंख्येने होते. प्रचंड गर्दी उसळली होती. त्या लोकांनी बुद्धमूर्ती, चैत्य, बोधिवृक्ष या पवित्र स्थळांना सुगंधी फुले व सुगंधी वस्तू वाहिल्या.”

महेंद्राच्या आगमनार्थ उत्सव- महेंद्र हा धम्मप्रचारक म्हणून श्रीलंकेच्या भुमीवर आला होता. त्याने बुद्धांच्या धम्माचा प्रचार केला तो दिवस स्मृतिदिन म्हणून पाळला जातो. हा उत्सव अनुराधापूर जवळील महिन्ताले येथे प्रामुख्याने साजरा केला जातो. याठिकाणी सम्राट अशोकांचा समकालीन श्रीलंकेचा (सिंहल द्विप) राजा तिस्स यांच्याबरोबर महेंद्राची भेट झाली. या पवित्र दिनी महिन्ताले आणि अनुराधापूर येथील धार्मिक स्थळांना हजारों यात्रेकरू भेट देतात. या उत्सवाचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे वैशाखी उत्सवाशी कमी अधिक प्रमाणात असलेले साम्य होय.

या उत्सवापासून प्रेरणा घेऊन भारतीय बौद्ध सुद्धा स्मृतिदिन पाळू शकतात. उदा महाराष्ट्रात बुद्ध धम्माचा प्रचार करण्यासाठी आलेले व सम्राट अशोकांनी पाठवलेले महाधम्मरक्षित व अपरान्त म्हणजेच कोकणात आलेला योन धम्मरक्खित यांच्या आगमना-प्रीत्यर्थ महाराष्ट्रातील बौद्धांनी स्मृतिदिन पाळला पाहिजे.

तथागत बुद्धांच्या प्रथम प्रवचनार्थ साजरा होणारा उत्सव:- “बौद्ध परंपरेनुसार याच दिवशी भगवान बुद्धांनी आपले प्रथम प्रवचन सारनाथ येथील हरिण उद्यानात दिले. याच कारणासाठी सिलोनमधील बौद्ध हा दिवस धार्मिक दिन म्हणून मानतात, त्याचबरोबर याच दिवशी ते स्थानीय मान्यताप्राप्त देवतांची सार्वजनिकरित्या पूजा करतात. या महत्त्वाच्या देवता म्हणजे उपलवन्ना (जी सध्या ‘विष्णू’ म्हणून ओळखली जाते) विभिसेन, सुमन, आणि नाथ. नाथ म्हणजेच अवलोकितेश्वर. सुमन म्हणजे सामंतभद्र बोधिसत्व होय. महायानाच्या प्रभावाखाली सिलोनमध्ये तेव्हा बोधिसत्वाला महत्व प्राप्त झाले. या उत्सवाचे प्रमुख वैशिष्ट्य म्हणजे पौर्णिमेच्या दिवशी त्या विशिष्ट देवतेची बोधिसत्वांची भव्य मिरवणूक रस्त्यावरून काढली जाते आणि त्यांना आदरांजली वाहिली जाते.” कॅन्डी येथे ऑगस्ट महिन्यात एक मिरवणूक निघते ती मूलतः दंत अवशेषाचा प्रदर्शन सोहळा असतो, त्या सोहळ्याशी संबंधित असते. कॅन्डीयन राजांच्या काळातील वर्णन उपलब्ध आहे.

पेरहार उत्सव :- ‘प्रीधम’ याने पेरहार उत्सवाचे वर्णन खालीलप्रमाणे केले आहे. “असला” महिन्यात चंद्रोदयाचे दिवशी

उत्सव सुरू होतो. त्यावेळी तारे व नक्षत्रे यांची स्थिती पाहिली जाते. सकाळी किंवा संध्याकाळी एका निश्चित वेळेस सुरुवात होते. विष्णू देवालयाचा कापूराल हा फणस वृक्ष कापतो. या वृक्षाची निवड यापूर्वीच केलेली असते. एक दिवस अगोदर कापूराल शुद्ध पाण्याने स्नान करतो. लिंबाच्या रसाने डोक्यास अभिषेक घालतो. आणि स्वच्छ कपडे परिधान करतो. वृक्ष कापला जातो तेव्हा त्याचे चार भाग केले जातात. त्यापैकी एक भाग प्रत्येक देवालयास दिला जातो. त्यावेळी संगीत वाजविले जाते. देवालयात तो भाग स्वच्छ केला जातो. तो भाग भूमीत खड्डा खोदून रोवला जातो. त्याच्यावर छत उभारले जाते; ज्यामुळे त्या भागाचे रक्षण होते. ताडाची पाने, फुले आणि फळे या वस्तूंनी तो भाग आच्छादला जातो व सुशोभित केला जातो. कापूरालकडे नलिका आणि उपकरण असते. त्या वेळेनंतर देवालयाच्या अधिकाऱ्यांना देवालयाचे पलिकडे आणले जाते. कॅन्डीच्या प्रमुख रस्त्यावर मिरवणूक काढली जाते. पौर्णिमेच्या दिवशी ह्या मिरवणुकीस दंत अवशेषासाठी काढलेली मिरवणूक येऊन मिळते. ही भव्य मिरवणूक नंतर 'अडहाता मालुआ' कडे आणली जाते. अडहाता मालुआ म्हणजे सुशोभित केलेला महाल होय. या महालाजवळ प्राचीन राजांची तसेच राजघराण्यातील व्यक्तींची थडगी होती. सकाळ होईपर्यंत या अवशेषाची पूजा जमलेल्या असंख्य लोकांकडून केली जाते. नंतर अवशेष मंदिराकडे परत केला जातो.

पाच दिवसाच्या शेवटी 'रान्दोलीबाम' नावाचा पेरहार उत्सवाचा मुख्य भाग असतो या रांदोली किंवा पालख्यांची संख्या चार असते. प्रत्येक रांदोली किंवा पालखी ही विशिष्ट देवतेस वाहिलेली असते. त्या प्रत्येक सोनेरी घडा आणि तलवार दिलेली असते. वस्तू त्या देवतेस वाहिलेल्या असतात. संध्याकाळी देवांचे बाहू असलेल्या पालख्या पाठी येतात. मात्र रात्र झाल्यावर हत्तीच्या पुढे येऊन अग्रेसर होतात. यांच्या सेवेत केवळ मंदिराच्या स्त्रिया नसतात तर राजपरिवारातील स्त्रिया, विवाहित स्त्रिया आणि वेष परिधान केलेल्या सन्माननीय प्रमुख व्यक्तीच्या कन्यासुद्धा येतात. राजा जो अगोदर सोहळ्याचा दर्शक असतो तो आता त्या क्रियेत सामील होतो आणि त्या पाच दिवसात रान्दोलीबाम नावाचा हा उत्सव संपेपर्यंत नियमितपणे संध्याकाळी मिरवणुकीत सामील होतो. त्यावेळी राजा आठ घोडे असलेल्या त्याच्या सोनेरी रथात असतो, रहिवाशांच्या मते 'रान्दोलीबाम' हा पेरहार उत्सवाचा महत्त्वाचा भाग होय त्यावेळी प्रमुख व्यक्ती दिमाखदार पोषाखात आणि त्यांच्या असंख्य सेवकांच्या उपस्थितीत एक दुसऱ्याशी स्पर्धा करतात. प्रत्येक संबंधित व्यक्ती विशेषतः राजा प्रेक्षकांवर प्रभाव टाकणारे उपाय योजतो.

उत्सवाच्या शेवटी ही मिरवणूक नदीजवळ प्राचीन बोट असलेल्या ठिकाणी पोहचते. ही बोट पेरदिनिया नामक पुलाजवळ असते; त्यावेळी असंख्य जमाव नदीकाठी असतो आणि कापूराल बोटीत प्रवेश करतो. ही बोट खास त्या प्रसंगासाठीच भरभक्कम बनविलेली असते व सुशोभित केलेली असते बोट काही अंतरापर्यंत वल्हविली जाते. तेव्हा कापूराल ती सोनेरी तलवार घेतो आणि पाण्यात मारतो. त्याच क्षणी पाण्यामध्ये पितळेचे भांडे बुडविले जाते आणि ते भांडे पुढील उत्सवापर्यंत याच पद्धतीने भरण्यासाठी ठेवले जाते. गेल्या वर्षी जे पाणी त्या पितळेच्या भांड्यात घेऊन ते तसेच ठेवले होते ते पाणी या वर्षी नदीमध्ये पुन्हा ओतले जाते. अशी क्रिया चालते.

नेत्रप्रतिष्ठान मंगलय उत्सव :- तामिळ शिलालेखानुसार पोलोन्नारूआ येथे दंत अवशेषाचे मंदिर आहे. त्या मंदिरात एक बुद्ध मूर्ती आहे. त्या बुद्ध मूर्तीचा डोळा दरवर्षी काढून तो रंगविला जातो. ही कृती म्हणजे सध्याच्या बौद्धांमध्ये "नेत्र प्रतिष्ठान मंगलय" नावाचा जो विधी आहे त्याच्याशी साम्य दर्शवितो. मात्र हा उत्सव आता केवळ नवीन बुद्धमूर्तीच्या अभिषेकासमयी करतात.

तथागत बुद्धांच्या प्रति आदर व्यक्त करण्याची ही आगळी वेगळी पद्धत वाटते. परंतु त्यातून 'नेत्रदाना' शी संबंध पोहोचतो. कारण चक्षूदान करावेत असा आदेश एका स्तंभालेखाद्वारे सम्राट अशोक यांनी दिलेला आढळतो. 'बुतहेरच्या मते' 'चक्षूदान' म्हणजे "पारमार्थिक दृष्टी" होय. बुद्ध धम्मानुसार चांगली कामे करावी व दानासारखे पवित्र कार्य करावे असाही त्याचा अर्थ निघतो.

श्रीलंकेत बौद्ध उत्सव साजरे केले जातात. त्या सर्वांचा बुद्धांशी संबंध असतो. थुपारम दागोबा (Thuparam Dagobaba) येथे बुद्धांचे अवशेष आहेत असा विश्वास आहे. हा स्तूप देवानामपियतिसस याने बांधला. तामिळ व सिंहली यांचा संघर्ष बौद्ध स्थळांना नष्ट करित आहे असे मत J. Ph. Vogel यांनी खालील शब्दात मांडले आहे.

"It is due to the disastrous effect of the incessant wars waged by the sinhalese against the Tamil invaders that many a monument has come down to us in a sadly mutilated condition. It is true that in several instances the ruined stupas and temples unfortunately the glaring aspect of the completely renovated sanctuaries is often for more painful than was their previous appearance of

picturesque of decay and venerable age. It is greatly to be deplored that in the difficult problem of preservation and restoration religious zeal has not always been guided by good taste. The archaeologist moreover, has special reason to regret the wholesale renovations which are apt to efface completely the architectures features of the original building.”

यावरून स्पष्ट होते की, तामिळ व सिंहली यांच्यात मैत्रिभाव निर्माण होणे आवश्यक आहे. बुद्ध परंपरा व बौद्ध उत्सव ज्या पद्धतीने श्रीलंकेत साजरे होतात ती पद्धत भारतात नाही. प्रत्येक बौद्ध देशात वेगवेगळी आहे. मात्र बुद्ध प्रभाव हा सर्वत्र सारखाच आहे, ही बाब बौद्ध उत्सवाच्या संदर्भात महत्त्वाची आहे.

बुद्ध धम्मात पौर्णिमांचे महत्व

पौष पौर्णिमा	- राजा बिंबीसारची धम्मदीक्षा, श्रीलंकेतील बौद्धांच्या मान्यतेनुसार तथागतांचे या पौर्णिमेला श्रीलंकेत आगमन झाले होते.	चैत्र पौर्णिमा	- सुजाताची बोधिसत्व सिध्दार्थ गौतमास खीर दान.
माघ पौर्णिमा	- तथागतांनी स्वतःच्या महापरिनिर्वाणाची घोषणा केली.	वैशाख /बुद्ध पौर्णिमा	- बोधिसत्व सिध्दार्थ गौतमाचा जन्म, बुद्धांना ज्ञानप्राप्ती व बुद्धांचे महापरिनिब्बाण या तिन्ही मंगलमय घटना याच पौर्णिमेला घडल्या.
फाल्गुन पौर्णिमा	- राहुल व नंद यांची धम्मदीक्षा, शुद्धोधनाच्या निमंत्रणावरून तथागतांचे कपिलवस्तूस आगमन.	ज्येष्ठ पौर्णिमा	- सुजातास धम्मदीक्षा, प्रथम उपासक तपस्सू व भल्लीक यांची धम्मदीक्षा.

सामनेर शिबीर

पालि रिसर्च इन्स्टिट्यूट, मुंबई च्या वतीने बोधगयेत अखिल भारतीय भिक्खु संघाच्या विहारात पुज्य भन्ते प्रग्यादीप महाथेरो यांच्या मार्गदर्शनाखाली १३ डिसेंबर, २०२२ ते २३ डिसेंबर २०२२ या कालावधीत सामनेर शिबीराचे आयोजन करण्यात आले असून या शिबीरात जे उपासक भाग घेऊ इच्छितात त्यांनी खालील नंबरवर संपर्क साधावा.

अरविंद भंडारे

भ्रमणध्वनी ९९६७६९२०१४

शांतारामजी इंगळे

भ्रमणध्वनी ९९६०७९६८२७

जगन्नाथ काळे

भ्रमणध्वनी ९०४९२१२८१६

ब्रह्म लिपीचे संवर्धन

- अशोक तपासे, संपर्क: 9930112113

या नावातूनच असा बोध होतो की ब्राह्म लिपीचे योग्य वर्धन म्हणजेच वाढ व्हावी. असे काहीतरी आपणांस जाणून घेतले पाहिजे.

आज जगात अनेक लिपींमध्ये अनेक भाषा लिहील्या जातात. यापैकी जगात सर्वाधिक भूभागावर आणि सर्वाधिक भाषा लिहीण्यासाठी वापरण्यात येणारी लिपी म्हणजे लॅटीन किंवा रोमन लिपी. या लिपीचा इतिहास पाहता तो इसवी सन पूर्व आठव्या-नवव्या शतकापर्यंत जातो. प्राचीन ग्रीस मध्ये लिपीची सुरुवात झाली. याच ग्रीक लिपी पासून लॅटीन किंवा रोमन लिपीची उत्पत्ती झाली. पुढील तक्त्या वरून याची कल्पना येईल.

फोनिशियन लिपी ते लॅटीन लिपी उत्क्रांती इ.स. पूर्व 900 ते इ.स 100

काळ	लेखन दिशा	लिपीचे नाव	अक्षरे																										
इसपु ९००	←←	फोनिशियन	𐤀	𐤁	𐤂	𐤃	𐤄	𐤅	𐤆	𐤇	𐤈	𐤉	𐤊	𐤋	𐤌	𐤍	𐤎	𐤏	𐤐	𐤑	𐤒	𐤓	𐤔	𐤕	𐤖	𐤗	𐤘	𐤙	𐤚
इसपु ७५०	←→	प्राचीन ग्रीक	Α	Β	Γ	Δ	Ε	Ζ	Η	Θ	Ι	Κ	Λ	Μ	Ν	Ξ	Ο	Ρ	Σ	Τ	Υ	Φ	Χ	Ψ	Ω	Α	Β	Γ	Δ
इसपु ६५०	←←	एट्रस्कन	Α	Β	Γ	Δ	Ε	Ζ	Η	Θ	Ι	Κ	Λ	Μ	Ν	Ξ	Ο	Ρ	Σ	Τ	Υ	Φ	Χ	Ψ	Ω	Α	Β	Γ	Δ
इसपु ३००	→→	लॅटीन	A	B	C	D	E	F	G	H	I	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	V	X						
इसपु १००	→→	लॅटीन	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	U	V	W	X	Y	Z	
मध्य काळ	→→	अर्वाचीन लॅटीन	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	U	V	W	X	Y	Z	

इसवी सन पूर्व 900 च्या सुमारास फोनिशियन लिपीचा उद्भव झाल्याचे अनेक इतिहास तज्ञांकडून सांगितले जाते. इसवी सन पूर्व 900 पासून 100-200 वर्षांतच काही उत्क्रांत बदल होऊन आजची प्रचलित रोमन किंवा लॅटीन लिपी तयार झाली आणि त्यानंतर 2000 वर्ष ही लिपी काहीही बदला शिवाय प्रचलित आहे. केवळ काही नवीन अक्षरांची भर त्यात पडलेली दिसत आहे. वर दिलेल्या लहानशा तक्त्यानुसार इ.स.पु. 750 मधील खालील अक्षरे आजही आपण ओळखू शकतो. (फक्त कंसातील अक्षरे उलटे प्रतिबिंब आहे.)

A, (B, D, E, F), H, I, (K), N, O, Q, Q, S, T, Y, X

या अक्षरांशिवाय अधिक असलेली काही अक्षरे बदलत गेली तर काही अक्षरांची नव्याने निर्मिती झाली आणि इ.स.पु. 500 मध्ये प्राचीन लॅटीन लिपी तयार झाली. यात C, G, J, U, W, V, Z ही अक्षरे नवीन आलेली दिसतात. या नंतर अल्पावधीतच

आजची लॅटीन लिपी तयार झाली. सुमारे 2900 (इ.स.पूर्व 900 +इ.स. 2000) वर्षांचा इतिहास असलेली ही लिपी कधीही विस्मृतित गेल्याचे आढळत नाही.

भारतीय उपखंडात सिंधु संस्कृती नंतर लिपीची उत्पत्ति इसवी सन पूर्व तिसऱ्या शतकात किंवा त्याआधी काही वर्षांच्या काळात झाली असावी. म्हणजे भारतातील आकलन झालेली प्राचीन लिपी साधारण 2300/2400 वर्षांपासून अस्तित्वात होती. पण ती अवघ्या 400 ते 500 वर्षांतच विस्मृतीत गेली. असे का झाले?

लेखनाची भौतिक साधने काळाच्या ओघात नष्ट होऊन प्राचीन लिपी विस्मृतीत गेली असली तरीही पाषाणावर कोरून लिहिलेला मजकूर मात्र 2300 वर्षांनंतरही आपले अस्तित्व टिकवून आहे. अनेक ब्रिटिश अभ्यासकांनी हे अनाकलनीय लेखन भारतातल्या विस्तृत भूभागात विखुरलेले पाहिले. पश्चिमेला गुजरात मधील जुनागढ पासून पुर्वेच्या ओडिसा मधिल धौलिव

जौगड पर्यंत, तसेच उत्तरेला उत्तराखंड मधील कालसी पासून दक्षिणेला कर्नाटकातील ब्रह्मगिरी पर्यंत अनेक ठिकाणी विशाल शिळांवर आढळलेले कोरीव लेखन ब्रिटिशांनी अभ्यासले. या लेखनात अनेक ठिकाणी आढळलेले साम्य त्यांनी ओळखले आणि अतिशय परिश्रम पूर्वक जेम्स प्रिंसेप या अभ्यासकाला 1837 मध्ये या लेखनातील लिपीची उकल झाली. या जेम्स प्रिंसेपचे स्नेही सर अलेक्झांडर कनिंघॅम यांनी या शिळा लेखाची त्यावेळी उपलब्ध झालेली सर्व शृंखला सुसंगत अभ्यासली. या सर्व अभ्यासातून हे लेखन देवानंपिय पियदसि नावाच्या कोणा व्यक्तित्ने लिहविले असावे असे अनुमान निघाले. या देवानंपिय पियदसि चा शोध भारताच्या उपलब्ध इतिहासाला लागेना. मग त्यांनी सर्व निकटवर्तीय देशातला इतिहास तपासला असता श्रीलंकेत लिहीलेल्या इतिहासात, इतिहासतज्ञ जॉर्ज टर्नर यांना देवानंपिय पियदसि भारतातलाच एक सम्राट असल्याचे समजले. याचे

ए-काराची आडवी रेषा आ-कारासारखीच परंतु विरुद्ध दिशेला जाणारी असते. म्हणून आ-काराच्या स्थानाचा संभ्रम एकारातही येतो. ही आ-कार रेषा ओ-कारातही हवीच असते कारण एक आ-कार आणि एक ए-कार मिळून ओकार होतो.

या सर्वांत न दिसणारी एक वाक्यता दूर करण्यासाठी आपण सर्व व्यंजनांना एकसारखे स्वरांकन केले तर अक्षरांच्या प्राचीन रुपात कोणतीही तोड मोड न करता स्वरांकनातील जटिलता अल्प प्रमाणात दूर करता येईल. म्हणजेच आकार, इकार (ईकार), एकार, (ऐकार), ओकार (ओकार) आणि अनुनासिक चिन्ह अक्षरांच्या वरच्या बाजूसच लिहीली जावीत. वरच्या बाजूस आडवी रेषा लिहीण्यासाठी ज्या व्यंजन चिन्हात वर जाणारी उभी रेषा नसेल तेथे वर अत्यल्प उभी रेषा काढून तिला जोडून हवी तशी आडवी रेषा काढावी. उकार फक्त खालच्या बाजूस (अगदी) किंचित लहान रेषा काढून तिला उजवीकडे जाणारी आडवी रेषा काढून लिहावा तर ऊकारासाठी अशाच दोन समांतर रेषा काढल्या जाव्यात.

जोडाक्षरे (संयुक्त व्यंजन अक्षरे) लिहण्याची पद्धत मात्र सर्वच जोडाक्षरांसाठी जवळपास सारखी आहे. ज्या व्यंजनाचा उच्चार आधी आणि अल्पावधी, ते व्यंजन वर व दुसऱ्या उच्चाराने व्यंजन पहिल्या व्यंजनाला जोडून खाली लिहायचे. फक्त काही व्यंजनांच्या बाबतीतच हा क्रम उलटा झालेला दिसतो. संयुक्त व्यंजन लिहीतांना दोन्ही अक्षरांचे आकार शक्यतो सारखे असतात व एकत्र तयार होणाऱ्या अक्षराचा आकार फार मोठा होऊ नये म्हणून दोन्ही अक्षरे किंचित लहान लिहिलेली असतात. जोडाक्षराला स्वर जोडताना संपुर्ण जोडाक्षर हे एकच अक्षर समजून त्याला आकार, एकार, इकार स्वरांकन वर तर उकाराचे स्वरांकन खाली जोडले जाते. आता लिपीचे संवर्धन करताना संयुक्त व्यंजनात ज्या व्यंजनाचा उच्चार आधी आणि अल्पावधी, ते व्यंजन वर व दुसऱ्या उच्चाराने व्यंजन पहिल्या व्यंजनाला जोडून खाली लिहायचे हा क्रम अबाधित रहावा, तो उलट करू नये.

भारतीय देवनागरी लिपीत बॅट-बॉल हे आणि असेच इतर शब्द लिहीण्यासाठी अँ, ऑ. हे नवीन स्वर अंतर्भूत केले आहेत. आता नव्याने ब्राह्मि लिपीच्या संवर्धनाचा विचार करताना या स्वरांसाठी नवी सोपी चिन्ह तयार करणे एक उत्तम पाऊल ठरावे.

अशा प्रकारे ब्राह्मि लिपीचे आधुनिक मानकीकरण केल्यास ही लिपी लिहीण्या-वाचण्यास अत्यंत सुलभ होऊ शकेल. यातील एकूण अक्षर-चिन्ह संख्या (No. Of Glyphs) पुरेशी मर्यादीत करता येईल. यामुळे संगणकीय अक्षर निर्मिती (Font) खुपच सुलभ होईल. आज घडीला मोबाईल वर ब्राह्मि लिपीत लिहीता येते परंतु यातील काही अक्षरे मुळ ब्राह्मि लिपीहून बरीच वेगळी आहेत. संयुक्ताक्षरे/जोडाक्षरे तर अगदीच विचित्र आहेत व जोडाक्षरे देखील योग्य आहेत पण ही अक्षरावरील (Font) सामान्य लोकांना उपलब्ध होणे (महाग किंमतीची असल्याने) अशक्य आहे.

या लिपीच्या योग्य मानकीकरणाने अनेक लोकांना ब्राह्मि लिपी वापरणे सुलभ वाटेल. अधिक लोक ही लिपी नित्याच्या लेखनात वापरू लागल्यास ही लिपी लोकप्रिय होईल. लोकप्रियतेमुळे लिपीत आलेल्या सुलभतेमुळे ब्राह्मि अक्षरावरील (Font) तयार करणे अधिक सोपे झाले तर त्या अनेक लोक तयार

अ	आ	इ	ई	उ
ऊ	ए	ऐ	ओ	औ
क	ख	ग	घ	ङ
च	छ	ज	झ	ञ
ट	ठ	ड	ढ	ण
त	थ	द	ध	न
प	फ	ब	भ	म
य	र	ल	व	श
ष	स	ह	ळ	अं

अशोक कालिन ब्राह्मि लिपीतील स्वरांकन चिन्ह

○	○	○	○	○
अ	आ	इ	ई	उ
○	○	○	○	○
ऊ	ए	ओ	ऐ	औ

आचार्य पद्म संभव यांचे तिबेट आणि लडाख मध्ये बौद्ध धर्माच्या प्रचार प्रसारातील योगदान

— डॉ. सत्यदेव कौशिक,
आचार्य, अलिगढ मुस्लिम विश्वविद्यालय, अलिगढ

राजा ट्रि-सोड-दे-चन याच्या शासन काळात बौद्ध धर्म राजधर्म बनला. या काळात भारतीय विद्वानाचे तिबेट मध्ये आगमन झाले आणि त्यांनी बौद्ध धर्म-दर्शन याच्या प्रचार प्रसारा करीता अथक परिश्रम केले. बौद्ध धार्मिक ग्रंथात राजा ट्रि-सोड-दे-चन याला मंजुश्री चा अवतार मानले आहे. त्यांच्या वडिलांचे नाव ट्रि-दे-सोड-चन आणि आईचे नाव कोडची होते. जेव्हा ते तेरा वर्षांचे होते तेव्हाच त्यांना सिंहासनावर बसविले गेले. वीस वर्षांचे असताना त्यांच्या तोंडून सड्गशी नामक व्यक्ती ने ज्यांना ट्रि-सोड-दे-चन यांच्या वडिलांनी चीनमध्ये पाठविले होते आणि ज्यांना चीनच्या एका विद्वानाने भविष्यवाणी केली होती की ट्रि-सोड-दे-चन 20 वर्षांचे होतील तेव्हा त्यांना हे तीन ग्रंथ दाखवा. ज्यामुळे त्यांची प्रवृत्ति धर्माकडे वाढेल हा विचार करून त्यांनी ते तीनही ग्रंथ त्यांना दाखविले. जेव्हा त्यांनी राजाला तीनही ग्रंथ दाखविले तेव्हा राजाने विचार केला की, माझ्या पूर्वजांनी बौद्ध धर्माची निश्चितच काहीना काही सेवा केली आहे. बौद्ध धर्माचा मी माझ्या देशात विस्तारपूर्वक प्रसार करू इच्छितो.

जर या राजाचा काळ बौद्ध धर्माच्या इतिहासातील 'स्वर्ण युग' मानले तर ही अतिशयोक्ती होणार नाही कारण या राजाच्या शासनकाळात जिथे चीनी आणि भारतीय ग्रंथांचा जितका अनुवाद केला गेला हे बौद्ध धर्माकरीता एक महान कार्य होते. आचार्य शान्तरक्षित, आचार्य पद्म-संभव आणि धर्म आचार्य कमलशील यांचे तिबेट मध्ये आगमन याच राजाच्या शासन काळात झाले. या तीनही आचार्यांचे बौद्ध धर्माच्या इतिहासातील योगदान विसरता येण्यासारखे नाही.

आचार्य पद्म संभव यांची चर्चा करण्याआधी आचार्य शान्तरक्षित यांची चर्चा करणे आवश्यक आहे. कारण राजा ट्रि-सोड-दे-चन यांनी सर्वप्रथम आचार्य शान्तरक्षित यांनाच तिबेटमध्ये आमंत्रित केले होते. त्यानंतर त्यांच्याच सल्ल्यावरून भारतातून आचार्य पद्म-संभव यांना आमंत्रित केले गेले. राजाने आचार्य शान्तरक्षित यांना (740-786 ई) तिबेटला बोलावले आणि त्यांनी तिथे बौद्ध धर्मातील मूलभूत शिकवणूकचा उपदेश

दायला सुरुवात केली. यानंतर लगेचच सहज घडू शकणार नाहीत अशा आश्चर्यकारक घटना घडू लागल्या. ज्यामुळे तिबेट मधील सर्व अमनुष्य रुष्ट झाले. तसेच 'फडगतक' हे विहार पावसामुळे वाहून गेले. मस्या नावाच्या पर्वतावर आकाशातून वीज कोसळली. अनावृष्टी होऊन वेगवेगळे रोग पसरले. याप्रकारे चारही बाजूंना हे दृश्य दिसू लागले. भोट देशातील जनतेला त्यांचे प्रवचन विषासमान भासू लागले. जनतेने मागणी केली की आचार्य शान्तरक्षित यांना तिबेट मधून बाहेर काढले जावे कारण त्यांच्यामुळेच अशा घटना घडत आहेत. राजाच्या सल्ल्यानुसार शान्तरक्षित जनतेच्या आक्रोशापासून वाचण्याकरीता काही काळाकरीता नेपाळमध्ये निघून गेले. तिबेटमध्ये परत आल्यावर पुन्हा त्यांच्या उपदेशांचा विरोध होऊ लागला. तेव्हा त्यांनी राजाला आचार्य पद्म संभव यांना आमंत्रित करण्याचा आग्रह केला. आचार्य पद्म संभव दिव्य शक्ती, तंत्र-मंत्र आणि जादूटोणा याच्या प्रदर्शनात सतर्क होते. शांत रक्षित यांना विश्वास होता की, झाड-फूक, जादू-टोणा, प्रेत बाधा यांना दूर करणे इ. मध्ये विश्वास ठेवणारी तिबेटी जनतेला आचार्य पद्म-संभव हे पूर्णपणे शांत करू शकतात. इथे हा उल्लेख करणे आवश्यक आहे की या काळात तिबेटमध्ये 'बोन' समर्थित पुरातन धर्म होता. या धर्मात लोकधारणा, कर्मकांड, विविध देवता आणि तंत्रमंत्र इ. चा समावेश होता.

आचार्य पद्म संभव यांचे तिबेटी बौद्ध धर्माच्या इतिहासात अद्वितीय स्थान आहे. त्यांना गुरु रिंपोछे या उपाधिने विभूषित केले गेले आहे. फक्त तिबेटमध्ये नव्हे तर आज लडाख, सिक्कीम, भूटान आणि अरुणाचल इ. च्या बौद्ध मठांमध्ये त्यांची प्रतिमा पाहण्यात येते. राजाच्या आमंत्रणावरून ते तिबेटमध्ये आले आणि तिबेटच्या अनेक भागांत त्यांनी भ्रमण करून बौद्ध धर्माच्या शिकवणूकीचा उपदेश दिला. ज्यामुळे बौद्ध धर्माला नवी प्रेरक शक्ती मिळाली. त्यांनी तिथे संघाची स्थापना केली आणि तत्कालीन बोनधर्म यात काही आवश्यक तांत्रिक तत्वांचा समावेश केला. तेव्हा तिथे त्यांच्याद्वारे प्रवर्तित 'जिङ्-मा-पा-' (Nying-ma-pa) संप्रदाय निर्माण झाला. पद्म-संभव यांच्या सल्ल्यानुसार राजाने भिक्षुंचा एक समूह मूल बौद्ध विहाराच्या स्थानाची निवड केली आणि शान्तरक्षित यांना ती समर्पित केली. राजाने ओदंतपुरी च्या विहाराच्या आकारानुसार ल्हासा पासून काही मैल अंतरावर 'सम-ये' नावाचे विहार बनविले. या प्रसिद्ध विहारात तिबेटी आणि संस्कृतच्या पांडुलिपी आणि दुर्लभ ग्रंथांचा संग्रह केला गेला. या विहाराच्या मध्यभागी तीन मजली एक विशाल मंदीर आहे आणि

चारही बाजुंना मोठी विहारे आहेत, त्यांच्या मध्ये आठ छोटी मंदिरे आणि चारही कोपऱ्यामध्ये स्तूप आहेत. हे विहार 108 छोट्या स्तुपांनी सुसज्जित उंच भींतींनी वेढलेले आहे. हे विहार पूजा-कक्ष, प्रवचन अनुवाद तथा साधना कक्ष अशा विविध रुपांत उपयोगात आणले जात. हे कक्ष तिबेट मध्ये निर्माण केले गेले तसेच भारत, नेपाळ आणि मध्य एशिया मधून आणलेल्या तीन शास्त्रांनी पूर्ण होते.

‘सम-ये’ विहाराच्या निर्माणानंतर या दोन्ही आचार्यांनी भारतात परत जाण्याची इच्छा राजाकडे व्यक्त केली. तेव्हा राजाने त्यांना प्रार्थना केली की, माझी इच्छा केवळ विहार निर्माण करण्याची नव्हती तर याबरोबरच या अंधःकारमय देशाला बुद्धशासनाच्या ज्योतीने प्रकाशित करणे ही होती. त्यामुळे या देशातील लोकांना धर्म उपदेश देण्याची कृपा करावी. दोन्ही आचार्यांनी राजाच्या प्रार्थनेचा स्विकार केला आणि राजाला आदेश दिला की जर तुम्ही या देशात बुद्ध शासन स्थापित करू इच्छिता तर काही लहान मुलांना एकत्र करा. त्यांना आम्ही व्याकरण शिकवू ज्यामुळे ते आज्ञेचे पालन करीत अनेक मुलांना एकत्र करून दोन्ही आचार्यांना अर्पण केले. आचार्य पद्म-संभव तसेच शांतरक्षित यांनी या मुलांना व्याकरण शिकविण्यास सुरुवात केली. त्यातील कोणालाच संस्कृत चे शुद्ध उच्चारण करता आले नाही. परिणामी आचार्य या मुलांकडून निराश झाले. ही स्थिती पाहून राजाला दुःख झाले आणि जेव्हा त्यांच्या डोळ्यातून अश्रू वाहू लागले तेव्हा आचार्य पद्म - संभव यांनी भविष्यवाणी केली की तुमच्या या प्रदेशात तीन मुले आहेत, ज्यांची नावे गनजा थंगता, कवापलचेक आणि चोकारोलूयी ग्यलछन आहे. जर तुम्ही या तीन मुलांना शोधून आणाल तर ही मुलं मोठी विद्वान होतील आणि तुमची मनोकामनाही पूर्ण होईल. हे सांगून त्या तीनही मुलांचे निवासस्थान घर आणि त्यांच्या आई-वडिलांचे नावही सांगितले. राजाने आचार्यांच्या आदेशानुसार त्या तीनही मुलांना शोधून आचार्यांच्या सुपूर्त केले. आचार्यांनी या तीनही मुलांना व्याकरण इ. शिक्षा दिली. ज्यामुळे थोड्याच कालावधीत ते तीघेही मोठे विद्वान झाले.

भारतात परतताना आचार्य पद्म-संभव यांनी राजाला तिबेट मध्ये बौद्ध धर्म स्थापन व समृद्ध करण्याचा सल्ला दिला ज्याचा उल्लेख इथे करणे आवश्यक आहे. हे राजन तू या आदेशाला समृद्ध तसेच संपन्न बनव. दम - शोद या प्रदेशातील वाळूला वन आणि मैदानात परावर्तित करा. ‘डा-दोल’ ‘ता-ला’ तसेच इतर महाप्रदेशांत जिथे पाणी नाही तिथे पाणी उपलब्ध करा. सर्व पडीक

क्षेत्रांलाही कृषी क्षेत्रात परावर्तित करून भोट-देशाला (तिबेट) विश्वातील सर्व दुर्लभ रत्नांचा स्रोत बनवा. नद्यांचे स्रोत खालच्या बाजूला प्रवाहित करा. या पाण्याहून अधिक मोठा एक प्रवाह मी कोशाकडे प्रवाहित केला आहे. चीन, मंगोलिया इ. देशांचे राजे भोट-देशा (तिबेट) च्या आधीन होतील. इ. अनेक जनकल्याणाच्या कार्याबद्दल राजाला सांगितले. राजाने आपली शंका दूर करण्याकरीता आचार्यांना निवेदन केलं की हे खरच शक्य आहे का? तेव्हा आचार्यांनी एके दिवशी सकाळी एका मंडलाचे निर्माण करून त्याचा विधी संपन्न केला. त्याच्या फल स्वरूपात ‘डग-मग’ च्या एका कोरड्या जागेत एक विराट जलाशय प्रकट झाला त्याचे नाव ‘लु-जिंग’ (नाग-पुष्करिणी) ठेवण्यात आले. तेव्हा राजाने अशा आणखीन कृत्यांना संपन्न करण्यास आचार्य पद्म संभव यांना विनंती केली आणि विनंती करताच डग-मर-छामो-गुर नावाचे वाळवंट हिरव्यागार मैदानात परावर्तित झाले. त्या संध्याकाळी ‘डग-लावा’ नामक गुहेचा एक खड्डा क्षणभरातच एका विशाल वनामध्ये परावर्तित झाला. त्याचे नाव ‘लावा वन’ ठेवण्यात आले. पुन्हा दुसऱ्या दिवशी आचार्यांनी आपण केलेल्या कार्यावर विचार केला. त्यांनी केलेल्या विचारांमुळे जलप्रपातरहित ‘जुड-खर’ नावाच्या स्थानावर हळूहळू एक मोठा जलप्रपात निर्माण झाला. तेव्हा राजाने आचार्यांना विचारले की आता कोणत्या क्षेत्राचा कृषि क्षेत्राकरीता उपयोग केला जावा? मंत्र्यांसमोर थोडावेळ विचार विनिमय करून आचार्य म्हणाले, ‘कृषी क्षेत्राकरीता थर-लुंग प्रदेश ठीक आहे.

आचार्य पद्म-संभव यांचा हा सल्ला दीर्घनिकाय यातील कूटदंतसुत्त याचे स्मरण करून देते. जिथे पुरोहित द्वारे राजा महाविजित याला जनतेच्या कल्याणार्थ कार्य करण्याचा सल्ला दिला आहे. राजाला पुरोहितांचे असे सांगणे होते की, राजा या प्रकारच्या कार्यात लोकांची सहाय्यता करेल जी जनतेच्या आवडीची आणि त्यातून जनतेला रोजगार मिळू शकेल. यामुळे राज्यातील जनता संतुष्ट राहिल आणि समाजात चोरी, लूटमार इ. वाईट गोष्टी संपून जातील. याप्रकारे तुमचं संपूर्ण राज्य समृद्ध, काटे विरहीत आणि दुःख विरहीत होऊन जाईल.

लडाख मध्येही बौद्ध धर्माच्या प्रचारात आचार्य पद्म-संभव यांचे मोठे योगदान आहे. जसा वर उल्लेख केल्याप्रमाणे तिबेटमध्ये ‘स-मये’ नावाचे विहार आचार्य शांतरक्षित आणि पद्म-संभव यांच्या प्रयत्नांनीच स्थापन केले गेले. या दोन्हीही आचार्यांद्वारे प्रचारीत जिड्-मा-पा (प्राचीन) धर्म म्हणविला जातो. तिबेट मधील सर्व भागांत या धर्माचा फैलाव झाला आणि चंग प्रदेश तर या

संप्रदायाचा गड बनला. तिब्बेट मधील पश्चिमी प्रदेश 'जड-जुड' याचा एक भाग लडाख ही होता यावर 'किट्-दे-जि-म-शोन' नावाचा भोटदेशिय शासक राज्य करीत होता. राजाने प्रशासकीय सुविधांकरिता याला आपल्या तीन पुत्रांत तीन हिस्यांत वाटून दिले. 'जड-जुड' प्रदेशाचा लडाखी भाग युवराज पल-गी-गोन याच्या अधिपत्यात आला.

तीनही राजपुत्र जिड्-मा-पा-या याचे परंपरागत अनुयायी होते. म्हणून ही संभावना केली जाऊ शकते की, याच काळात लडाख मध्ये 'जिड्-मा-पा' बौद्ध धर्माचा प्रचार झाला असेल. लेह येथून 50 किलोमीटर अंतरावर 'डग-थोग' नावाचे विहार याच संप्रदायाचे आहे. या विहारात 40-50 भिक्षु निवास करत आहेत. या विहारात मेधावी भिक्षु उर्जेन डादुल केंद्रीय बौद्धविद्या संस्थान, लेहमध्ये बौद्ध दर्शन याचे प्राध्यापक आहेत. जर लडाखी संस्कृतीवर दृष्टीक्षेप टाकला तर लक्षात येते की, जिड्-मा-पा संप्रदाय लडाखी जीवनात एकरूप झाला होता. आज ही लडाख मधील गावात कृष्ण आणि शुक्ल पक्षातील अष्टमीला जेव्हा खोग्स् नावाची पूजा होते त्यावेळी याजयिता भिक्षू किंवा लामा नाही तर गावातील वयस्कर व्यक्तीच जातात. ही पूजा शुद्ध जिड्-मा-पा संप्रदायाच्या संग्रहानुसार संपन्न होते आणि त्यात तांत्रिक वाद्यांचा प्रयोगही केला जातो. या व्यतिरिक्त लडाख मधील प्रत्येक गृहस्थ दररोज आपल्या पूजाघरात बुद्ध तथा बोधिसत्वांच्या मूर्ती आणि प्रतिमांसोबत आचार्य पद्म-संभव यांचीही प्रतिमा ठेवतात. तसेच उंच खडक आणि शिलाखंडांवर पद्माचे बीज मंत्र पुण्यकर्म म्हणून खोदतात. या संप्रदायाच्या 'डग-थोग' बौद्ध विहाराला आज साकटी या नावानेही ओळखले जाते.

लडाख मध्ये जंस्कार बौद्ध हे क्षेत्र आहे जे आज कारगिल या जिल्ह्याचे तहसील आहे इथेही आचार्य पद्म-संभव यांच्या

आगमनाने हे क्षेत्र पवित्र झाले. येथे सहवास करणाऱ्या राक्षस, यक्ष, दानवांना आपल्या ऋद्धिबळाने उपदेश दिला. मानले जाते की 5 वर्षांपर्यंत जंस्कारच्या कनीका स्तूपाजवळ राहिले. तसेच तेथील दानव, राक्षस, यक्ष आणि डाकिणी इत्यादींना धर्मोपदेश देत राहिले. तेव्हा त्यांचे नाव महापंडीत गुरु धीमान वररुचित झाले. गुरु धीमान वररुचि 'जोड बाओ' नावाच्या गुहेमध्ये 'जिगस-तेन-छोट-स्तोत' नावाच्या इष्ट देवांना सिद्ध करीत असे. त्यांना याच गुहेत या इष्ट देवांनी प्रकट रूपात दर्शन दिले होते. ती गुहा पवित्र आणि सिद्धी करीता प्रसादमय आहे. याच गुहेत एक छोटी विहीरही आहे. ज्यामध्ये सिद्ध किंवा तपस्वी राहतात. ही गुहा कनीकाच्या समोर एक नदी पार केल्यानंतर रस्त्यापलीकडे एका पर्वताच्या दरीमध्ये आहे.

निष्कर्ष हा की आचार्य पद्म-संभव जिड्-मा-पा संप्रदायाचे संस्थापक आचार्य तर होतेच तसेच त्यांनी तिबेट आणि लडाख मध्ये बौद्ध धर्माचा आधार स्तंभ सुदृढ बनविला आणि बौद्ध धर्माचा प्रचार-प्रसार केला. आज सर्व संप्रदायांच्या बौद्ध विहारांमध्ये त्यांची प्रतिमा स्थापन केली जाते. ज्या भारताच्या सीमेकडील प्रदेशांमध्येही विहारातून पहावयास मिळतात. आचार्य पद्मसंभव यांना सर्व संप्रदायांचे अनुयायी गुरु रिम्पोच्छे या नावाने हाक मारतात. आज जसे भारतातील सर्व बुद्ध विहारांमध्ये बुद्ध मूर्तीबरोबर डॉ. आंबेडकरांची मूर्ति स्थापन केली जाते. याप्रकारे तिब्बेट आणि लडाखच्या चारही सांप्रदायिक विहारांमध्ये बुद्धमूर्ती सोबतच त्यांची मूर्तीही स्थापन केली जाते. तिब्बेट आणि लडाख मधील त्यांच्या प्रचार-प्रसाराचे योगदान विसरता येऊ शकत नाही.

अनुवाद - मेघना राजन आयरे

TATHAGAT PUBLICATIONS

Arvind Bhandare
Proprietor

- Books on Buddhism • Books on Pali Language • Books on Ambedkarism
- Buddhist Children Books • Buddhist Calender • Buddhist Year Diary • Lantern / Flag
- T-Shirt / Caps • Dhamma Tour • Buddha Statue

Web: tathagattours.in • Mob. : 9967692014

व्यक्तिमत्त्व विकास

- विशाल कांबळे (वाई, सातारा) १९२२६३८२७१

जे बाहेरून होतं त्याला वाढ म्हणतात आणि जे आतून होतं त्याला विकास म्हणतात. म्हणून तर शारीरिक वाढ आणि मानसिक विकास असे म्हटले जाते. आपले व्यक्तिमत्त्व म्हणजे काय याचा आपण कधी विचार केला आहे का? आपले दिसणे, चालणे, बोलणे म्हणजे नजरेला दिसणाऱ्या गोष्टी म्हणजेच आपले व्यक्तिमत्त्व असे नसून व्यक्तिमत्त्वात अजून बऱ्याच गोष्टी येतात जसे की आपण विचार कसा आणि काय करतो, आपण संकटांचा सामना कसा करतो, आपल्यात कोणत्या चांगल्या आणि कोणत्या वाईट सवयी आहेत, वाईट किंवा नकारात्मक विचारांपासून आपण आपले मन कसे वळवतो, इत्यादी. सवयी आपल्या आयुष्यात फार महत्वाच्या असतात हे आधी लक्षात घेतले पाहिजे. माणसाचे व्यक्तिमत्त्व घडवण्यामध्ये सवयींचा फार महत्वाचा वाटा असतो यशस्वी व्यक्ती जन्माला येतानाच काही यश आपल्यासोबत घेऊन येतं नसतो, परंतु जिद्द, चिकाटी, मेहनत करायची तयारी, अपयशाने खचून न जाता प्रगतीच्या मार्गावर सातत्याने आगेकूच करत राहणे या त्यांनी अंगी बाळगलेल्या सवयींमुळेच ते यशस्वी होतात. यावरून आपल्या वाईट सवयी बदलायला हव्यात आणि चांगल्या सवयी विकसित करायला हव्यात. असत्याचे रूपांतर सत्यामध्ये, दुराचाराचे रूपांतर सदाचारांमध्ये, उद्धटपणाचे रूपांतर नम्रतेमध्ये, अप्रमाणिकपणाचे रूपांतर प्रामाणिकपणामध्ये, स्वार्थी वृत्तीचे रूपांतर निस्वार्थ वृत्तीमध्ये अज्ञानाचे रूपांतर ज्ञानामध्ये या सर्व नकारात्मकतेचे रूपांतर सकारात्मकतेमध्ये जेव्हा या समाजामधील प्रत्येक मानवामध्ये होईल तेव्हा खऱ्या अर्थाने या भूतलावर सुख, शांती समृद्धी, समता, बंधुभाव, न्याय प्रस्थापित होईल. सत्यमेव जयते या देशाचं ब्रीदवाक्य साध्य होईल.

एखाद्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास झालेला आहे की नाही याचा मूलभूत आणि प्राथमिक निकष म्हणजे त्या व्यक्तिमत्त्वाची वाणी. भगवान बुद्धांच्या शिकवणीमध्ये वाणीला फार महत्त्व आहे जो बोलतो तसं वागतो आणि जसं वागतो तेच बोलतो यालाच म्हणतात बोले तैसा चाले त्याची वंदावे पावले. मधुर वाणी, वाणी मधील नम्रता बोलण्यामधील विवेक हे सदगुण विकसित केल्यानंतर विकसित झालेले व्यक्तिमत्त्व हे फार प्रभावी असते अशा वाणीचा एकाच वेळी हजारो लोकांवरती प्रभाव पडत असतो. अष्टशिलामध्ये खोटं न बोलणे, निंदा न करणे, चुगली न

करणे, निरर्थक बडबड न करणे हे सांगितले आहे याचं जो पालन करतो त्याच्या वाणीतून फक्त संवाद उमटतो आणि याचं जो पालन करत नाही त्याच्या वाणीतून विवाद आणि फक्त वादच उमटतो.

विवादम भयतो दिस्वा
अविवादम च खेमतो
अविवादम च खेमतो ।
समग्गा सखिला होथ
एस बुद्धानुसासनी ।।

जिथे वाद-विवाद अमंगल आहे अकुशल आहे. जिथे वाद विवाद नाही तिथं सर्व काही मंगल आणि आहे. जिथे अविवाद आहे तिथे समाधान आहे सुख आहे शांती आहे. वादाविषयी भय वाटलं पाहिजे अविवादाविषयी समाधान वाटलं पाहिजे हीच भगवान बुद्धांची शिकवण आहे आज कुटुंबामध्ये, समाजामध्ये संवाद तुटलेल्या निरर्थक आणि अर्थहीन मुद्द्यावरती वाद निर्माण होताना दिसत आहे. मधुर वाणीने तुटलेली मन जोडता येतात कठोर वाणीने जोडलेली मन तोडली जातात. समाज हितासाठी आवश्यक असणारे ज्ञान आणि प्रबोधन हे उत्तम वाणीद्वारे लोकांपर्यंत पोहोचवता येते आणि त्याच्यातून लोकांचे कल्याण होत असते म्हणून वाणीला फार महत्त्व आहे वाणी आणि पाणी हे नेहमी जपून वापरायचे असते हा अर्थबोध ज्याला समजला ज्याला उमगला त्याला जीवनाच सत्व समजलं.

भगवान गौतम बुद्धांनी सांगितलेल्या पंचशीलांचे काटेकोरपणे तंतोतंत पालन करणे म्हणजे आपण आपल्या व्यक्तिमत्त्वामध्ये चांगल्या सवयी लावून घेण्यास केलेली योग्य सुरुवात होय. त्याच पद्धतीने करुणा, मैत्री, नम्रता, प्रामाणिकपणा, निर्व्यसनीपणा वक्तशीरपणा, सकारात्मक विचार या सदगुणांचा विकास करून याच्याविरुद्ध असणाऱ्या सर्व दुर्गुणांना जाणीवपूर्वक प्रयत्नपूर्वक कमी करणं म्हणजे व्यक्तिमत्त्व विकासाच्या दिशेने सुयोग्य पद्धतीने वाटचाल करणे होय. सदगुणांचा विकास व्यक्तिमत्त्वातील दुर्गुण कमी करणे आणि पंचशीलांचे काटेकोरपणे पालन करणे या सर्व गोष्टींचा प्रयत्नशील जाणीवपूर्वक अभ्यास केल्याने व्यक्तिमत्त्व विकास साध्य करता येतो आणि व्यक्तिमत्त्वाचा विकास झाला की जीवन जगण्याची कला आत्मसात करता येते.

व्यक्तिमत्त्वाचा विकास यामध्ये सर्वात जास्त प्रभाव टाकणारी गोष्ट म्हणजे तुम्ही कोणत्या वातावरणात आणि कोणाच्या

संगती मध्ये सहवासामध्ये आहात हे फार महत्वाचे असते. म्हणून तर भगवान बुद्ध सांगतात आसेवनाच बालानं पंडितानं पुजिनं. अर्थात शहाण्या माणसाची संगत करा मूर्ख माणसाची संगत करू नका.

मानसिक विकास आणि शारीरिक विकास होणं म्हणजे खऱ्या अर्थाने व्यक्तिमत्त्वाचा विकास होणं होय. शारीरिक विकासासाठी योग्य आहार आणि व्यायाम केल्याने शारीरिक विकास साध्य करता येतो तसेच मानसिक विकासासाठी योग्य, सकारात्मक विचार आणि मनाचा सम्यक व्यायाम केल्याने मानसिक विकास साध्य करता येतो. भगवान बुद्धांनी सांगितलेला दुःख मुक्तीचा मार्ग म्हणजे आर्य अष्टांगिक मार्ग होय. जो या मार्गाचा अवलंब करतो त्याला प्राथमिक अवस्थेमध्ये व्यक्तिमत्त्व विकासाचं सर्वोत्तम फळ प्राप्त होतं. कोणत्याही गोष्टींचा विकास करणे कोणतीही गोष्ट विकसित करण्यासाठी सर्वात महत्वाची गोष्ट लागते ती म्हणजे निरंतर प्रयत्न अथक मेहनत, कष्ट करण्याची तयारी. पण अथक मेहनतीपेक्षा आळशी वृत्ती आणि प्रवृत्ती व्यक्तिमत्त्वामध्ये जास्त विकसित होत असते की जी घातक असते आत्मोन्नतीसाठी स्वहितासाठी समाजहितासाठी. आळस हा माणसाचा सर्वात मोठा शत्रू असून व्यक्तीच्या विकासा मधला आणि प्रगती मधला सर्वात मोठा अडथळा असतो म्हणून भगवान बुद्ध सांगतात

यो च वस्ससतं जीवे, कुसीतो हीनवीरियो ।

एकाहं जीवितं सेय्यो, विरियमारभतो दळहं !!

आळशी माणसाच्या शंभर वर्षांपेक्षा उद्योगी माणसाचं एका दिवसाचं जगणं श्रेष्ठ असते (धम्मपद : गाथा क्रमांक ११२
धम्मपद: सहस्स वगो : १३)

गैरसमज, संशय, भय, चिंता, लोभ या सर्व दुर्गुणांनी आपापसात शत्रुत्व निर्माण होत असतं आणि शत्रुत्वामुळे असमाधान अशांती आणि दुःखाला सामोरं जावं लागतं. याउलट मैत्री भावना आपापसात सहकार्याची भावना वृद्धिंगत करण्यास

साहाय्यभूत ठरत असते. भगवान बुद्धांनी सांगितलेल्या दहा पारमिता पैकी मैत्री पारमिता विकसित करणे म्हणजे व्यक्तिमत्त्व विकासाच्या पुढील टप्प्यामध्ये प्रवेश करणं होय. दुर्गुणांनी भरलेल्या मनामध्ये इर्षा आणि द्वेष असतो तर सदगुणांनी भरलेल्या मनामध्ये मैत्री आणि करुणा असते. लोक कल्याण, समाज कल्याण, विश्वकल्याण या उदात्त भावना सर्व प्राणिमात्रांविषयी कल्याणाचे मंगलमय भाव मनामध्ये प्रकट होण्यासाठी सदगुणांचा विकास करणे म्हणजेच व्यक्तिमत्त्वाचा विकास करणे आज काळाची गरज आहे. शत्रुत्व सहज निर्माण होत असते. मैत्री भावना निर्माण करण्यासाठी जाणीवपूर्वक परिश्रम आणि प्रयत्न करावे लागतात. विकसित व्यक्तिमत्त्व सतत समाजाच्या हिताचा आणि लोक हिताचा विचार आणि भावना मनात व्यक्त करत असतो याउलट अविकसित व्यक्तिमत्त्व मात्र समाजामधील तेढ आणि दुर्भावना वाढीस लागण्यासाठी कटिबद्ध असतो.

मेताविहारी यो भिक्खु पसन्नो बुद्धसासने ।

अधिगच्छे पदं सन्तं संखारूपसमं सुखं ।।

जो भिक्षू मैत्रीत विहार करतो, बुद्धांच्या शासनात प्रसन्न राहतो, त्याला संस्कारांचा उपशम करणारे सुखदायी शान्त पद प्राप्त होते.

पंचशील ग्रहण करणे त्याचे पालन करणे, आर्य अष्टांगिक मार्गाचा अवलंब करणे, दहा पारमिता परिपूर्ण होण्यासाठी प्रामाणिक प्रयत्न करणे, दिवसेंदिवस हे सर्व परिपूर्ण परिशुद्ध आणि परिपुष्ट होण्यासाठी कटिबद्ध राहणे म्हणजे व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास होणे होय ते व्यक्तिमत्त्व खऱ्या अर्थानं वंदनीय असेल.

समाजात निंदनीय व्यक्तिमत्त्व बनणं फार सोपं असतं. अवघड असतं ते वंदनीय व्यक्तिमत्त्व बनणं. वंदनीय व्यक्तिमत्त्व बनण्याचा संकल्प करूया, दृढ संकल्प करूया आणि संकल्प पूर्ततेच्या दिशेने वाटचाल करूया आणि त्याच्यामध्ये यशस्वी होऊया याच सद्भावना याच सदिच्छा याच शुभेच्छा!

धम्मचक्र

पालि भाषा, तिपिटक साहित्याच्या प्रचार आणि प्रसाराच्या उद्देशाने बुद्ध धम्म संघाला समर्पित, धम्मचक्राला गतीमान करण्याच्या हेतूने तसेच सामाजिक मुद्द्यांवर समयानुसार होणाऱ्या घटनांची सत्य माहिती प्रस्तुत करण्याकरीता पाक्षिक धम्मचक्र पाठकांकरीता नियमित प्रस्तुत केले जात आहे.

- शांतारामजी इंगळे, संपादक धम्मचक्र

भदन्त फुजी गुरुजी

— डी.सी. अहिर

फुजी गुरुजी म्हणून लोकप्रिय असलेले आदरणीय निचिदत्सू फुजी यांचा जन्म 6 ऑगस्ट 1885 रोजी साकानाशीच्या एका सभ्य कुटुंबात जपानच्या चार मोठ्या बेटांपैकी एक असलेल्या क्युशु मधील माऊंट अस्सोच्या ग्रेट आऊट क्रेटरमध्ये वसलेल्या गावी झाला. त्यांचे प्राथमिक शिक्षण गावी शाळेत झाले व त्यानंतर ते ऊसुकीच्या उच्च कृषी संस्थेत सामील झाले. याच ठिकाणी ते लोटस सूत्ताला अग्रस्थानी मानणाऱ्या 'संत निचिरेन' (1222-1282) यांच्या शिकवणूकीने आकर्षित झाले होते. मार्च 1903 मध्ये त्यांनी सांसारिक सुखसोयीचा त्याग केला आणि ऊसुकी मधील निचिरेन संप्रदायाच्या हुंजी मंदिराचे प्रमुख मठाधिपती भदन्त निचिरे अदाची यांच्याद्वारे अनुभवी श्रामणेर म्हणून नियुक्त केले गेले. त्या वेळेस ते एकोणीस वर्षांचे होते. पुढील चौदा वर्षे त्यांनी कठोर साधनेचा सराव केला आणि विविध विद्वान आचार्यांतर्गत बौद्ध धम्माचा सखोल अभ्यास केला. 1917 साली वयाच्या 33 व्या वर्षी फुजी गुरुजींनी बुद्धांच्या शिकवणूकीचा प्रचार किंवा त्यांच्या म्हणण्याप्रमाणे लोकांच्या ज्ञानवर्धनास सुरुवात केली. त्यांनी त्यांचे मिशन कोरियापासून सुरु केले. त्यांची उपदेश देण्याची नेहमीची पद्धत म्हणजे ढोल वाजवणे व सतत 'नम्यु-हो-रेंगे-क्यो' चा जप करणे, ज्याचा अर्थ मी स्वतःला 'लोटस सुत्ताच्या अद्भुत नितीला समर्पित करतो. कोरियाहून ते चीनला गेले. त्यांच्या धार्मिक उपदेश देण्याच्या जिज्ञासू पद्धतीला काही लोकांनी अनेकदा आक्षेप घेतला, तसेच थट्टा केली. परंतु, ते जेथे जेथे गेले तेथे दुर्लक्ष करून आपले कार्य सुरु ठेवले. 1924 साली जपानला परतल्यानंतर फुजी गुरुजींनी फुजी जिल्ह्यात जपान बौद्ध संघाच्या पहिल्या विहाराची स्थापना केली.

संत निचिरेन यांनी भाकित केले होते की, जपानचा बुद्ध धम्म न चुकता भारतात परतेल. या भाकिताने प्रेरित होऊन फुजी गुरुजींनी बुद्धांच्या उपदेशाचा प्रचार भारतात करण्याचा विचार केला आणि त्यानुसार 1930 साली मिशन ठरवून मंचुरिया, हाँगकाँग व सिंगापूरद्वारे 1931 साली कलकत्ता येथे पोहचले. कलकत्त्यांमध्ये जम बसवता न आल्यामुळे ते मुंबईला गेले व जपानी स्मशानभूमीच्या जवळपास राहत असलेल्या जपानी कुटुंबाच्या शेजारी राहू लागले. मुंबईमध्ये फुजी गुरुजी शहरात ढोल वाजवत मंत्राचा जप करत केवळ फेरफटका मारू लागले. परंतु कोणत्याही विशेष धम्मप्रचारात गुंतले नाहीत. स्मशानभूमीजवळील वसाहतीतील काही मुले कुतुहलापोटी त्यांच्या झोपडीत आले व त्यांच्यासह 'नम्यु-हो-रेंगे-क्यो' मंत्राचा

जाप करू लागले. फेब्रुवारी 1933 मध्ये गुरुजी श्रीलंका येथील श्रीपदा पर्वतावर गेले आणि सप्टेंबर मध्ये परतले. तेथून ते थेट वर्धा येथील गांधीजींच्या आश्रमात 4 ऑक्टोबर रोजी गेले. गांधीजी देखील त्यांच्या 'नम्यु-हो-रेंगे-क्यो' या मंत्राने भारावून गेले व आपल्या आश्रमात नेहमी पठण करू लागले.

दोन वर्षांनंतर 1935 साली फुजी गुरुजी पुन्हा कलकत्त्यास गेले व येथे छोटे बौद्ध विहार बांधले. 1936 साली त्यांनी बिहार येथील राजगिरी मध्ये आपल्या तत्वांचा प्रचार करण्यास सुरुवात केली. जेथे गिज्झकूट पर्वतावर (गृध्र कूटावर) बुद्धांनी सद्धर्म-पुंडरिक सुत्ताचा (लोटस सुत्त) उपदेश दिला. ते त्यांच्या आत्मचरित्रात लिहितात की प्रत्येक पहाटे उजाडण्यापूर्वी मी प्रार्थना म्हणण्यासाठी व सूर्योदय पाहण्यासाठी गिज्झकूट चढायचो. त्यावेळेस पर्वतावर पायवाट नव्हती व मला झुडूपातून वाट शोधत जावे लागायचे ज्यातून काहीही अचानक बाहेर येऊ शकत होते. अद्यापही माझी प्रतिज्ञा होती की भारतात राजगिरमधील गिज्झकूटावर बौद्ध पुनरुज्जीवनाचा पहिला भक्कम पाया निश्चित करणे व ती मी बदलू शकत नाही. राजगिरमध्ये राहत असताना हा माझा दररोजचा दिनक्रम बनला. उषःकाल होण्याआधी गिज्झकूट चढणे व सूर्योदय पाहणे. (My Non Violent pg. 97)

तथापि फुजी गुरुजींच्या धम्म प्रचारासंबंधी आस्थेने प्रेरित होऊन त्यांचा एक शिष्य (अनुयायी) तेंजो वाटन्बे मुंबई, वरळीमधील जपानी बौद्ध विहाराच्या बांधकावर देखरेख ठेवण्याकरिता मागे राहिले विहाराचे कामकाज पूर्ण होत असतानाच भदन्त वाटन्बेना 1940 साली ब्रिटिशांनी ताब्यात घेतले व नंतर जपानला परत पाठविले. परिणामी बिल्गा बंधूनी त्यांच्या देणगीतून बांधलेले वरळीतील निप्पोन्जन मायो होजी विहाराचे 1956 सालीच औपचारिकपणे उद्घाटन केले गेले.

2500 व्या बुद्ध जयंती सोहळ्याचा भाग म्हणून नोव्हेंबर 1956 साली नवी दिल्ली येथे भारत सरकारने आंतरराष्ट्रीय बौद्ध परिषद आयोजित केली. फुजी गुरुजींनीसुद्धा या परिषदेमध्ये सहभाग घेतला. ते नमूद करतात की या परिषदेमध्ये भारताचे पंतप्रधान जवाहरलाल नेहरू यांनी अचानक राजगिरकरिता विशिष्ट पुनर्रचना कार्यक्रमाचा प्रस्ताव मांडला. त्यांना असे वाटत होते की, काही बौद्ध मंदिराप्रमाणे राजगिरला यात्रेकरू व पर्यटकांसाठी पाहण्यासाठी इतर काहीच नव्हते. म्हणूनच स्वतः नेहरूंच्या अधिपत्याखाली राजगिर पुनर्रचना समिती स्थापन झाली. या समितीचे इतर चार सदस्य होते. अर्थमंत्री मोरारजी देसाई,

बिहारचे मुख्यमंत्री, पंजाबचे माजी राज्यपाल व जपान साठीचे माजी राजदूत, सि.पि.एन. सिन्हा व फुजी गुरुजी. समितीने काही ठोस प्रगती करण्यापूर्वीच नेहरुंचे 1964 साली निधन झाले. परिणामी माजी अर्थमंत्री व नंतर उपपंतप्रधान मोरारजी देसाई हे समितीचे अध्यक्ष बनले.

फुजी गुरुजी पुढे नमूद करतात की पुनर्रचना समितीचा एक भाग म्हणून त्यांनी राजगिरला स्तूप उभारण्याचा प्रस्ताव टाकला व शेवटी रत्नागिरी टेकडी निवडली, जी गिज्झकूटापेक्षा जास्त प्रशस्त होती व म्हणूनच ती स्तूपाच्या जागेसाठी अधिक योग्य होती. हा प्रस्ताव पुनर्रचना समितीच्या तसेच भारतीय पुरातत्व सर्वेक्षणाच्या सहमतीने ठरला. आवश्यक ती सर्व व्यवस्था करून स्तूपाची किंवा जे सध्या जागतिक शांतीस्तूप म्हणून ओळखले जाते. त्याची पायाभरणी 15 मार्च, 1965 रोजी भारताचे राष्ट्रपती डॉ. एस. राधाकृष्णन यांच्याहस्ते केली गेली. शांतीस्तूपाचे वास्तविक बांधकाम हे 1968 साली सुरु झाले. रत्नागिरी टेकडीवर स्तूप बांधणे किती कठीण काम होते हे गुरुजींच्या कथनावरून अधिक स्पष्ट कळते.

प्रकल्प पार पाडताना, सिमेंट काम महत्वाच्या प्रमाणासाठी तरतूद केली होती व भरपूर पाणी, रेती, सिमेंट मजबूती करणासाठी सळ्या लागणार होत्या. सर्व सामान टेकडी खालून वर आणावे लागायचे. तेथे सरळ रस्ता नव्हता, ट्रकने सामान आणू शकले जात नव्हते. परिणामी, ते मनुष्य बळानेच वर आणावे लागायचे. याउपर हा तीन मैलांचा पर्वत प्रवास होता.

“पहिल्या मैलावर दगडांच्या पायऱ्या होत्या ज्या राजा बिंबिसाराने बांधल्या होत्या त्या वापरू शकत होतो. परंतु उरलेला प्रवास हा बिनवाटेच्या झुडूपामधून करावा लागायचा. सरकार इथे तिथे रस्ते बांधत होते, परंतु आम्ही त्यांच्या उद्घाटनापर्यंत थांबू शकत नव्हतो. आम्ही सरळगतीने पर्वत शिखराकडे मार्ग निवडला व झुडूपांतून वर चढलो. पाणी नेण्यासाठी आमच्यापैकी प्रत्येकाने डोक्यावर कॅन भरून पाणी नेले. याचप्रकारे प्रत्येकजण केवळ एक ते दोन मजबुतीकरणासाठीच्या सळ्या नेऊ शकत होतो. जर त्या लहान असतील, तर एकावेळी तीन ते चार नेल्या जायच्या. येऊन जाऊन सहा मैलांचा प्रवास असल्याकारणाने एक मनुष्य जास्तीत जास्त दिवसाला तीन फेऱ्या करू शकत असे. आम्ही जवळपासचे मदतनीस निवडले. ज्यामध्ये कलकत्यांचे कामगार सुद्धा होते. ते युद्ध पातळीवर आठशे जण काम करत होते. (My Non Violence Positive)”

जपानचे प्राध्यापक मिनोरु ओकोका व भारताचे प्रसिद्ध कलाकार उपेंद्र महारथी यांनी कलात्मकरित्या नक्षीकाम केलेले 160 फूट उंच सोनेरी टोकाचे शांती स्तूप जे सांची स्तूपापेक्षा जवळजवळ दुप्पट परिमाण असलेले वीस लक्षांपेक्षा अधिक किंमतीचे होते. भारताचे माजी राष्ट्रपती व्ही. व्ही. गिरी यांनी त्याचे काम पूर्ण झाल्यावर 25 ऑक्टोबर 1969 साली उद्घाटन केले.

1952 साली भारताने भेट म्हणून जपानला दिलेले भगवान बुद्धांचे पवित्र धातू सुद्धा या स्तूपाच्या गाभाऱ्यात स्थापित केले. राजगिरला भेट देणारे यात्रेकरू व पर्यटकांसाठी हा रत्नागिरी टेकडीवरील ‘जागतिक शांती स्तूप’ आता मोठे आकर्षण ठरला आहे. रत्नागिरी टेकडीवर जाण्याकरिता केबल खुर्ची स्थापित केली आहे. बुद्ध राजगिरमध्ये असताना जेथे अनेकदा राहायचे, तेथे राजा बिंबिसाराने दान केलेले वेलुवनराम संघराम (बांबू उपवन विहार) ची प्रतिकृती म्हणून भव्य विहार (निपोन्झान मायोहोजी) मंदिर सुद्धा फुजी गुरुजींनी राजगिरमध्ये बांधले. 32,400 चौ.मी. जागेत बांधलेले असे हे आधुनिक भारतातील सर्वात मोठे विहार आहे या मंदिराचा उद्घाटन समारंभ 24 ऑक्टों, 1981साली केला.

जपान बौद्ध संघाचे संस्थापक अध्यक्ष, फुजी गुरुजी यांनी बांधलेला आणखी एक शांतीस्तूप ओडिसामध्ये धौली टेकडीवर आहे, जेथे सम्राट अशाकाने कलिंग युद्धातील मोठ्या प्रमाणात नरसंहाराचे साक्षीदार राहिल्यानंतर बुद्ध धम्मात आश्रय शोधला होता. कलिंग शांतीस्तूप आधुनिक ओडिसाची राजधानी असलेल्या भुवनेश्वर पासून 15 कि.मी. अंतरावरील टेकडीवर आदर्श परिसरात उभारलेला आहे.

सम्राट अशोकांच्या शिल्पासोबतच एका घन खडकावर कुशलतेने कोरलेल्या हत्तीचे एक सुंदर शिल्प धौलगिरीकडे जाण्यासाठी नव्याने बांधलेल्या रस्त्यावरच आहे. 25 जानेवारी 1971 साली धौलगिरी स्तूपाची पायाभरणी घातली गेली. ओडिसा सरकारकडून थोडी आर्थिक सहायता घेऊन बांधलेल्या या शांती स्तूपाचे उद्घाटन 1972 साली झाले. आतापर्यंत चाळीस पेक्षा जास्त शांतीस्तूप फुजी गुरुजींनी जपान, भारत, श्रीलंका व ग्रेट ब्रिटन येथे बांधलेले आहेत.

भदन्त फुजी गुरुजींचे जपानमध्ये जानेवारी 1985 साली वयाच्या 100 व्या वर्षी निधन झाले.

अनुवाद - मेघा गायकवाड-बनसोडे

उत्तर - पूर्व भारतातील पारंपारिक बौद्ध समूह

— कर्मा ज्ञान वज्र,
इनचार्य, नेगी धर्मशाळा, बोधगया

भारत भौगोलिक दृष्ट्या, आर्थिक दृष्ट्या मानववंश शास्त्रांच्या दृष्टीकोनातून, ऐतिहासिक दृष्ट्या व सांस्कृतिक दृष्ट्या अनादी काळापासून एकत्रितपणे निर्माण होत आलेला देश आहे. भारत केव्हाच एक वंश, एक भाषा, एक धर्म असलेला देश नव्हता. जसे की आपण पाश्चिमात्य देशात पाहतो. या महान देशाची संस्कृती त्याच्या वैविध्यपूर्ण व अनेक वांशिक समूह 6000 जाती व 114 सूचित व अनुसूचित भाषा, 216 मातृभाषा व 3 हजारच्या वर असलेल्या पोटभाषा यावरून कळून येते. यावरून भारताची संस्कृती किती समृद्ध आहे याची प्रचिती आपणास येते.

धर्म हा आपल्या संस्कृतीचा महत्वपूर्ण भाग आहे. मागील 2500 वर्षांनवून भारतीय संस्कृतीचा प्रत्येक पैलू हा बुद्ध धम्माशी प्रभावित आहे. हे सत्य आहे की, सद्धम्म हा गंगा, यमुना, सिंधू या उत्तरेकडच्या खोऱ्यातून तसेच दक्षिणेच्या पठारावरून 13 व्या शतकापर्यंत पूर्णपणे नष्ट झाला होता. परंतु बुद्ध धम्म हा हिमालयाच्या उत्तर पूर्व भागातील समूहात जिवंत होता.

यातील प्रत्येक समूह हा विशिष्ट होता. त्यांचा उगम, भाषा आणि लोकसंख्या आपणांस अध्ययनास अफाट दिशा दाखवतात. तथापि, या प्रबंधात बारुआ समूह सोडून इतर बौद्ध समूहांच्या भाषांबद्दल निदर्शित करावे लागत आहे की, या समूहांच्या भाषा मुख्यत्वे दोन शाखांच्या अंतर्गत येतात. सियामीस आणि चायनीस व तिबेटो - बर्मन. अपवाद अहोम आणि खामती या ताई (थाई) सियामीस - चायनीस च्या वंशातील आहे. भारतातील सिनो - तिबेटन द्वारे बोलल्या जाणाऱ्या भाषा ह्या तिबेटो - बर्मन शाखेशी संबंधित आहेत. तथापि, त्यांच्या निवासामुळे त्यांच्या मिश्र भाषा वेगळ्या आहेत.

या लेखातून आपणांस उत्तर - पूर्व भागातील बौद्ध समूहांच्या उत्पत्ती, भाषा, पारंपारिक समूहाच्या विभाग विस्ताराबद्दलची वैशिष्ट्ये सांगण्याचा प्रयत्न आहे

समूह : ऐतोन :

व्युत्पत्ती शास्त्रानुसार ऐतोन शब्दाचा अर्थ ऐ म्हणजे प्रथम, तोन म्हणजे ठेंगणा मनुष्य! हे ऐतोन राजा चौफा ह्यू सेंग यांच्याशी

संबंधित आहे. याचा अर्थ ऐतोन राजाचा प्रथम पुत्र! इतिहास व मानववंश शास्त्राच्या दृष्टीने त्यांचा निवास म्यानमार मधील सिडविन नदीच्या वरच्या भागात होता. नंतर अठराव्या शतकात त्यांचा आसाम मध्ये प्रवेश झाला. गेट यांच्या म्हणण्यानुसार त्यांनी बर्मांमधील शॉन राज्याच्या राजाच्या शिक्षेपासून वाचण्याकरिता आसाम मध्ये आश्रय घेतला.

आसाम मध्ये ऐतोन समूह जोरहाट बारागांव, अहुमनी व कारबी अंगलॉंग जिल्ह्यात वसला आहे. तर अरुणाचल प्रदेशात लोहित जिल्ह्यात जुना 1 व जुना 2 या भागांत वसला आहे. यांची भाषा व लिपी ही ताई असून आसामी व हिंदी ही मिश्र भाषा आहे.

बारुआ :-

बारुआ या शब्दाच्या उत्पत्तीबद्दल व त्यांच्या रहिवासाबद्दल अनेक मतमतांतरे आहेत. बारुआ हा दोन शब्दांचा मिळून एक शब्द आहे. बोरा म्हणजे प्रसिद्ध आणि उवा म्हणजे राज्यकर्ते. महास्थविर (बंगबडा) यांच्यामते बारुआ हे छत्तग्राम येथील अराकन शासनकर्त्यांचे सैन्यातील वरिष्ठ अधिकारी होत तर काहींच्या मते राज्यकर्त्यांकडून दिली गेलेली उपाधी आहे. महास्थविर (बंगबडा) यांच्या मते बारुआ हे चकमाच एक भाग आहेत. त्यांच्या मते बारुआ व चकमा यांच्यात अनेक वंशाची (गज) लोकं आहेत. गज हे त्यापैकीच एक होत. भारतीय मानववंशशास्त्रानुसार बारुआ हे बंगाली भाषा बोलणाऱ्या माघ लोकांचे आडनाव आहे. परंतु आसाम मध्ये राहणाऱ्या काही समूहांपेक्षा ते पूर्णपणे वेगळे आहेत. त्रिपुराचे बारुआ हे छत्तग्राम येथून स्थलांतरित होऊन संपूर्ण राज्यात पसरलेले आहेत. यातील बहुतांश लोक सदर, गोमती जिल्ह्यातील उदयपूर व उत्तर त्रिपुरातील कांचनपूर येथे वसले आहेत. त्यातील बरेचजण शिलॉंग, कोकराजार व आसाममधील गोलपारा जिल्ह्यात वसले आहेत. त्यांची प्रमुख भाषा बंगाली आहे.

बुगुन :-

हा समूह बहुतकरून खोवा समूह म्हणून देखील ओळखला जातो. यांच्या स्थलांतरासंबंधी जास्त संशोधन झालेले नाही. त्यांच्या स्वतःच्या मान्यतेनुसार ते उत्तरेकडून सद्य निवासात स्थलांतरित झाले आहेत. काही पुराणकथानुसार ते अरुणाचल प्रदेशात शेरडुकपन यांच्या पूर्वी स्थलांतरित झालेले आहेत. पश्चिम खामेंग जिल्ह्यात, रूपा नदीच्या दोन्ही बाजूकडील टेकड्यांवर आठ गावांत हा समूह आढळतो. पर्वतीय व थंड प्रदेशात राहणे पसंत करतात तसेच त्यांची लोकसंख्या 1432 आसपास आहे.

बुगुन हे त्याच्या बहू भाषिक असण्याबद्दल देखील ओळखले जातात. ते त्यांच्या समूहात बुगुन भाषा बोलतात. ही भाषा इतर समूहांना कळत नाही, परंतु बुगुन समूह मॅन, अका, शेरडुकपन आसामी व हिंदी देखील बोलतात.

चकमा :

चकमा हा भारतातील सर्वात मोठा बौद्ध समूह आहे. त्यांच्या इतिहासबद्दलची सखोल माहिती उपलब्ध नाही. त्यांच्या जाती व पोटजाती बदलची इतिहासकारात व मानववंशशास्त्रज्ञांच्या एकवाक्यता नाही. एफ. मुलर यांनी या समूहाची ओळख 'लोहितिक समूह' अशी सांगितली आहे. टी. एच. लेविन त्यांच्या पुस्तकात चकमाबद्दल लिहितात की, चित्तगांव येथील पहाडांवर राहणारे व खोयुंगटा समूहाशी साधर्म्य असणारे म्हणजेच पहाड व नदी किनारी राहणारे लोक व घोंगटा समूहाशी विभिन्न असणारे लोक. सर रिशले यांचे मत एफ. मुलर यांच्याशी मिळते जुळते आहे. तथापि चकमाच्या उत्पत्ती बदल दोन मान्यता प्रसिद्ध आहेत. एक म्हणजे त्यांची उत्पत्ती ही बर्मीज आहे. बर्मा मध्ये याना साक-थेक म्हटले जाते. कुकीज याना तुई सेक म्हणून संबोधतात. सर रिशले यांच्या मतानुसार चकमा हे नाव साक - साकमा असे स्वरूपात आले आहे. दुसरी मान्यता म्हणजे ते बिहारच्या चंपारण येथील चंपा नगर येथून अराकन पहाडातून प्रवास करत चित्तगाव येथे स्थलांतरीत झाले आहेत. महारानी कालिंदीच्या काळात चकमा हे मिझोरामचे रहिवाशी होते. 1964 साली चित्तगाव हे पूर्व पाकीस्तानात गेल्यापासून ते अरुणाचल प्रदेशात स्थायिक झाले आहेत. चकमा समूहाचे वास्तव्य उत्तर - पूर्व भारतात मुख्यतः त्रिपुरा, मिझोराम, अरुणाचल प्रदेश, आसाम व मेघालय या पाच राज्यात आहे. त्रिपुरा मध्ये चकमा सर्वत्र आढळतात. ढलाई जिल्ह्यात बेलोनिया आणि सबरूमच्या उपविभागात यांची संख्या जास्त आढळते. मिझोराम मध्ये लाई ए.डी.सी., लुंगलेई जिल्ह्यात आणि कर्नफुली नदी जवळील गावात वस्ती आढळते. चांगलांग जिल्हा व लोहित जिल्ह्याच्या चौखाम भागात तसेच सुबनसिरी जिल्ह्याच्या बालीजान भागात चकमा पुनर्वसित झाले आहेत. अरुणाचल प्रदेश सोडून यांची जनसंख्या अंदाजे 178923 आहे.

चकमा समूहाच्या बोलीभाषेचे नाव चकमा असून लिपी ख्मेर लिपीशी मिळतीजुळती असल्याने त्याच्या उत्पत्ती संबंधी अनेक समज - गैरसमज आहेत.

खंबा :

खंबा स्वतःला खाम - जायु असे संबोधतात. त्यांचे मूळ निवासस्थान पूर्व तिबेटातील खाम आहे. उत्तरेकडील त्यांच्या निवास स्थानाला कालम शोआ फुडुंग म्हटले जाते. त्यांच्या पोटजाती म्हणजे जारतेन, चुंगको, त्राया, खाम पोप आणि कोंजो! सध्या हा समूह यांग - सांग दरीत, दरी खोऱ्यातील काही गावांत म्हणजेच न्यायरिंग, न्यूयक्कांग, योरटंग, मानकोटा व ताशिगाँग, सिंगा सर्किल, पूर्व सियांग जिल्ह्यात वसलेला आहे. ही दरी सपाट असून जंगल व यांगसांग चू नदीने वेढलेली आहे. येथील यांची जनसंख्या अंदाजे 777 आहे.

खंबा समूह तिबेटन भाषेशी साधर्म्य असलेली खंबा खाडी भाषा बोलतात. त्यांची लिपी हिंगणा असून यांच्यातील अनेकजण हिकोर लिपीचे तज्ञ आहेत. जी मेबांस यांच्या कडून देखील वापरली जाते.

खाम्पटी :

खाम्पटीस हे ताई शान सभ्यतेचा भाग आहे. खाम्पटी शब्दाचा अर्थ सुवर्ण प्रदेश असा होतो. त्यांचे राज्य, मुंग - लुंग अथवा मुंग- पुंग हे सोन्यासाठी समृद्ध आहेत व त्यांना 'खाम्पटीस' म्हटले जाते. दत्ता चौधरी यांच्या मतानुसार ते बोर खाम्पटी अथवा मूंग खाम्पटी या बर्मातील इरावड्डी खोऱ्यातून स्थलांतरीत होऊन तेंगापन्नी नदीच्या खोऱ्यातून 1751 च्या आसपास वसले. सद्य खाम्पटीस हे अरुणाचल प्रदेश व आसाम येथे राहतात. अरुणाचल प्रदेशात लोहित नदीच्या दक्षिणेकडे तिराप जिल्ह्याशी संलग्न असलेल्या भागांत राहतात.

खाम्पटीस आसाम मध्ये उत्तर लखीमपूरच्या नारायणपूर विभागातील सात गावांत राहतात. तसेच काही परिवार दिबरुगड जिल्ह्यात वस्तीला आहेत. यांची जनसंख्या अंदाजे 16878 इतकी आहे.

ताई - खाम्पटी भाषा ही सियामीज चायनीज समूहाशी संलग्न आहे. यांना आसामी व इंग्रजी देखील बोलता येते.

खामीयांग :

खामीयांग समूहाला 'नारा' म्हणून देखील ओळखले जाते. त्यांचे शेजारी व परिचित त्यांना 'खामयांग' संबोधतात. खामीयांग थाई किंवा ताई समूहाचा उपसमूह आहे. त्यांच्यातील अनेकांना स्वतःला श्याम संबोधणे आवडते. कारण श्याम त्यांना ते थाई अथवा ताई समूहाच्या जवळचे मानतात. गोगोई (1971) यांच्या

मतानुसार खामजांग (खामीयांग/श्याम) यांनी पटकाई भूभागातील आपले वास्तव्य सिंगपोज (कचिन्स) यांच्या दमन व हल्ले या गोष्टींना कंटाळून सोडले व आसाम मध्ये 1807 - 1814 च्या आसपास आसरा घेतला. त्यापूर्वी ते शान राज्यात वास्तव्यास होते.

या समूहाचे वास्तव्य जोरहाट, तिनसुकिया, शिवसागर आणि गोलाघाट जिल्ह्यात आढळते. नोरसिमगाव, बेटन बालीयम, राजापुखरी इत्यादी गावांत यांचे वास्तव्य प्रामुख्याने आढळून येते. 1949 - 50 च्या भूकंपानंतर ते आसामातून अरुणाचल प्रदेशात स्थलांतरित झाले. आज घडीला ना नाम श्याम, मैन हो फा, खाईचु, जोना नं - 4, नॉगतो, विंग सॅंग आणि लोहित जिल्ह्यातील धौल व्हिलेज तसेच चांगलॅंग जिल्ह्यातील शुम्पोई व नामलॅंग गावात हे स्थायिक झाले आहेत. अरुणाचल प्रदेशात यांची लोकसंख्या 401 इतकी आहे. ताई ही यांची बोली भाषा व लिपी आहे. तसेच काही प्रमाणात आसामी भाषेचा उपयोग केला जातो.

माघ :

माघ या शब्दाचे बांगलादेशात काही समानार्थी नाव देखील आहेत. जसे की माग, मागा, मोघ आणि मर्म ! त्यांचे काही उपसमूह देखील आहेत. माघ समाजात असा विश्वास आहे की, ते प्राचीन काळात बर्मा मधून अराकन प्रांतात स्थलांतरित झाले व नंतर मिझोराम राज्यातून त्रिपुरा येथे आले. माघ भाषेनुसार बर्मातील लोकांना 'मर्म किंवा मर्मालू' असे म्हटले जाते. बर्मी लोकांसह असणाऱ्या साम्यतेमुळे ते स्वतःला 'मर्मालू' संबोधतात. जरी त्यांच्या स्थलांतराला अनेक वर्षे झाली असली तरी ही यांचे वास्तव्य पूर्ण त्रिपुरा राज्यात आढळते. खासकरून बंकुल, सिलाचूरी (सबरूमचा उपविभाग) आणि दक्षिण त्रिपुराच्या बेलोनियाच्या अनेक गावात कर्णफुली नदीच्या काठावर यांची वस्ती असून तेथील गावांची नावं मोग्बुसु, डांगजांगतलं, मौथीमाम्ब्रो आहेत. याशिवाय वासेई, मारपारा (ऐझवाल), सिलसूरी, हुजुरूक आणि बुई व्हिलेज येथे ही यांची वस्ती आढळते. त्रिपुरा मध्ये यांची एकूण जनसंख्या 37893 इतकी आहे.

मन/मन्न :

मन्न शब्दाचा अर्थ शब्दशः स्थलांतरित बर्मीज असा होतो. या समूहातील लोक देखील यावर विश्वास ठेवतात. त्यांचे असे मानणे आहे की, उत्तर - पूर्व भागात त्यांचा समूह आक्रमणकारी सैन्यामह स्थलांतरित झाला होता. ते ब्रिटिश सैन्यासह झालेल्या युद्धात

पराभूत झाले होते व 1826 मध्ये यमदाबू तहात ते ब्रिटिश सैन्या करवी मेघालयातील गारो टेकड्यांच्या पायथ्याशी वसविले गेले. यांचे वास्तव्य बहुसंख्येने मेघालयातील गारो टेकड्यांतील दादेनगिरीच्या उपविभागात आढळते. दादेनगिरीच्या हल्दीघाटी, संकरपार, राजेनगोल्ला, देलदेला, श्यामनगर व बेंगालखेटा गावांत यांचे वास्तव्य आहे. यांतील बहुतेक लोक मेघालयातून आसाम मध्ये स्थलांतरित होत आहेत. आसामात ते तिनसुकिया जिल्ह्यात स्थायिक झाले आहेत. बहुत करून इंधेम, लाँगगाव आणि मागारिटा ब्लॉक मधील मधुपूर या गावांत रहिवास आढळतो. 2011 साली या समूहाची मिझोराम येथे जनगणना करण्यात आली. त्यांची जनसंख्या 3546 इतकी आहे.

त्यांच्या आजूबाजूला राहणाऱ्या समूहात हा समूह मिसळला गेल्यामुळे हा समूह त्यांची मूळ भाषा व लिपी संपूर्णतः विसरून गेला आहे. येथील लोक आसाम मधील कामुप पोटभाषा आणि गोलपाटा तसेच मेघालय मधील माय मेनसिंग पोटभाषा मिश्रित भाषा बोलतात. आसाम मध्ये ते संपूर्णतः असामी भाषा बोलतात .

मेंबा:

यांचा संबंध त्सांगला समूहाशी असून त्यांचे विभाजन उंबेर चेजे, ओकसांग ओलगे, चुंगला, नॉनघर चेजे, द्रुथपी ओगबो चेजे आणि कोची या समूहात झाले आहे. ते उत्तर अरुणाचल प्रदेशातून स्थलांतरित झाले आहेत. ते अरुणाचल प्रदेशच्या पश्चिम सियांग जिल्ह्यातील तुतींग आणि मेचुका गावात संख्येने राहतात. मेंबास मेचुका, ओपु, बोआ, गॉलिंग, कोरफु, डोगलिंग हालुंग आणि तुतींग गावांत पसरलेले आहेत. त्यांची जनसंख्या 4495 इतकी आहे. मेंबा समूहाची बोली भाषा व लिपी तिबेटन असून रामो सारखी पोटभाषा देखील बोलता येते. हिंदी, इंग्रजी हे बाहेरील लोकांसह संपर्क साधण्यास उपयोगात आणतात.

मोनपास :

मोनपास यांचा इतिहास फार प्राचीन आहे. मोनपा राज्याचा इतिहास तिबेटच्या 9 व्या शतकातील साहित्यात सापडतो. बुट, चुग, लिश, कलकटांग, तवांग आणि दिरंग मध्ये पाच उपसमूह मोनपासचे आहेत. त्यांची जनसंख्या 43709 इतकी आहे.

बुट :

हे स्वतःला मोचपा बुटपा म्हणवतात. परंतु त्यांच्या गावात योला शिंगजी, हुन राहूंगजी कोईतूमजी आणि खोनुजी असे म्हटले जाते. त्यांचा छोटा समूह जेरीगांव सेल्लारी, खोईतुम, रालुंग आणि पश्चिम खामेंग जिल्ह्याच्या नाफ्रा विभागात खोईना गावात स्थायिक

आहेत. त्यांची जनसंख्या 255 आहे. त्यांच्या पोटभाषेला मोचपा नू आणि शिंगजी नू. राहुगंजी नू, कोइतुमजी नू आणि खोनूजी नू असे म्हटले जाते. त्यांची पोटभाषा शेरडूकपन, लिशपा मिजी यांच्या जवळील भाषा आहे.

मोनपा - चुग :

यांच्या लोक कथेनुसार ते पश्चिमेकडून स्थलांतरित होऊन दिरंग उपविभागातील सांगटी येथे स्थायिक झाले. काही काळानंतर ते येथून स्थलांतरित होऊन त्यांच्या खेमंग जिल्ह्यातील चुग व्हॅली येथील राहत्या ठिकाणी वास्तव्यास आले. चुगपा यांची भाषा मोनपा यांच्यापेक्षा भिन्न आहे. भारतीय पुरातत्व खात्याच्या मतानुसार त्यांची कोणती ही लिपी नाही.

मोनपा - कलकटांग :

यांना त्सांगला मोनपा म्हणून ओळखले जाते. कलकटांग मोनपास यांचा असा दावा आहे कि, हे कलकटांग विभागाचे मूळ रहिवाशी आहेत. काही अभ्यासकांचे मत आहे की, ते पूर्व भूतानच्या बुमथांग आणि थालोंग येथून स्थलांतरित झाले आहेत. काही मानववंशशास्त्रज्ञांच्या मतानुसार कलकटांग मोनपा व दिरंग मानपा हे मोनपा संस्कृतीच्या त्सांगला संस्कृतीशी संबंधित आहेत. त्यांच्या बोली भाषेवरून, संस्कृती वरून ते दिरंग मोनपास वाटतात. त्यांची भाषा तिबेटो - बर्मन परिवारातील बौद्धिक मुपशी संबंधित आहे.

मोनपा - लिश :

यांच्या “लोर” नावाच्या लोककथेनुसार ते तिबेटमधून स्थलांतरित झाले आहेत. काही अन्य मतानुसार ते आसामच्या उदलगिरी येथील कचरी किंग (राजाच्या) कराला टाळण्यासाठी ते बालेमू आणि भैरव कुंडा येथे स्थलांतरित झाले. पश्चिम खामेंग जिल्ह्याच्या दिरंग प्रशासकीय क्षेत्रानजीक ते पर्वतीय भूप्रदेशात स्थायिक झालेत. लिश, लिश गोम्पाचे आणि लिश गोम्पालोक या तीन गावांत त्यांचा रहिवास आहे. त्यांची जनसंख्या 2232 इतकी आहे. ते किशपिंगांची लिशपा पोटभाषा बोलतात. ही भाषा शेरडुकपन आणि बुटपास भाषेसमान आहे. त्यांची संवादाची भाषा हिंदी व त्सांगला असून लिपी तिबेटन आहे.

मोनपा - तवांग :

तवांग मोनपा स्वतःला ब्राह्मि मोनपा असे संबोधतात. मोनपा समूहातील हा एक मोठा समूह आहे. तवांग जिल्ह्याच्या पर्वतीय भूप्रदेशात यांचे वास्तव्य असून यांची लोकसंख्या 7133 आहे. तवांग मोनपासची बोलीभाषा मोनकीट असून त्यांची लिपी तिबेटन

आहे. संवादासाठी आसामी, भूटानी व हिंदी भाषेचा वापर करतात.

मोनपा - दिरंग :

मोनपा संस्कृतीचा हा एक मोठा उपसमूह आहे. काही मानववंशशास्त्रज्ञांच्या मतानुसार दिरंग मोनपा समूह कलकटांग आणि तवांग समूहाप्रमाणेच त्सांगला संस्कृतीचा भाग आहे. दिरंग समूह स्वतःला पश्चिम खामेंग जिल्ह्यातील दिरंग विभागातील मूळ रहिवाशी मानतो. परंतु काही जुन्या लोकांच्या मतानुसार दिरंग पूर्व भूतानच्या थालोंग आणि बुमथांग भागातून स्थलांतरित झालेले आहेत.

खालेंगयांग व कलकटांग मोनपासपेक्षा दिरंग मोनपा भिन्न नाहीत. यांचे वास्तव्य दिरंग, जोंग, नामसू आणि यायूंग येथे आढळते. यांची लोकसंख्या 7172 इतकी आहे.

ना :

बहुतकरून यांना ‘ना’ तगिन म्हणून ओळखले जाते. अरुणाचल प्रदेशच्या संशोधन विभागाच्या मतानुसार ‘ना’ म्हणजे एखादी जागा अथवा राजकीय वंशाचे नाव असावे. तगिन्स किंवा ताकसिंग यांना ‘ना’ म्हटले जाते. त्यांच्या मतानुसार ते लुंग येथून ताकसिंग येथे स्थलांतरित झाले आहेत. चदर वंश सर्वप्रथम ताकसिंग येथे स्थलांतरित झाले व इतरांना अनुसरत सारली मार्गाने येथे आले.

आजघडीला ते गमसिंग, तारिंग, इसनाया, लिंगबिंग, येजा, टोंगला, येजा, रेडिंग, रेडि आणि अरुणाचल प्रदेशातील सुबानसिरी जिल्ह्यातील ताकसिंग विभागातील दादु गावांत राहात आहेत. अधिकृत जनगणनेत ‘ना’ हे तगिन्ससह गणले जातात. त्यांची जनसंख्या तगिससोबत गणली जाते. (एकूण लोकसंख्या 62931) ते तगिन्स ला जवळची असलेली ‘ना’ भाषा बोलतात. बाहेरील लोकांशी संवाद साधण्यासाठी ते हिंदी इंग्रजी बोलण्यास पसंती देतात.

शेरडुकपन :

शेरडुकपन यांच्या मतानुसार त्यांची उत्पत्ती कचरी वंशातील आसामच्या राजपुत्राशी तिबेटच्या राजकन्येचा विवाह झाल्यामुळे झाली आहे. त्यांच्याकडे या संदर्भात तीन मत आहेत. सानजी म्हणते सैन् विभागातील लोक! युगंजी म्हणजे युग विभागातील लोक! जिगांवपी म्हणजे जिगांव विभागातील लोक! यांचे वस्तीस्थान रूपा विभागातील शेरगांव, रूपा, जिगांव आणि

थुंगराव आदी गावांत आहे. खमंग बाटी विभागात काही जण स्थायिक झाले असून काही जण भालुकपोंग विभागात स्थायिक झाले आहेत. यांची जनसंख्या 3463 इतकी आहे. यांची बुट मोनपा, लिश मोनपा आणि मिजी समूह यांच्या भाषेशी साधर्म्य असणारी भाषा आहे. शेरडुकपन्स सानजी नूक तूर रूपा येथील शेरडुकपन्स थुंगजी नूक भाषा बोलतात. इतरांशी संवाद साधण्यासाठी ते हिंदी, आसामी व त्सांगला भाषेचा उपयोग करतात.

सिंगफो :

सिंगफो स्वतःला जिंगफो असे देखील संबोधतात. यांचे बर्मीतील कचिन्स समूहाशी जवळचे संबंध आहेत. हन्नाय (1847) यांच्या मतानुसार बर्मा येथील अपर शान राज्यातील रहिवाशी असून 1793 साली ते आसाम मध्ये स्थलांतरित झाले आहेत. अन्य मतानुसार ते अहोम राजा गौरीनाथ सिन्हा याच्या राज्य काळात त्याच्या सध्याच्या अरुणाचल प्रदेशातील वास्तव्याच्या ठिकाणी स्थलांतरीत झाले. परंतु सिंगफो त्यांची उत्पत्ती उत्तर - पूर्व पटकाई भागातील हुकांग व्हॅली येथील मानतात. यांचे वास्तव्य मुख्यत्वे अरुणाचल प्रदेशातील चांगलाग, लोहीत आणि तिराप जिल्ह्यात आहे. आसाम मध्ये ते तिनसुकुीया जिल्ह्यातील मार्गरीटा सब डिव्हिजन येथे वास्तव्यास आहेत. यांचे वास्तव्य असलेली गावांची नावे अनुक्रमे कुमशाई, पांगचुम, हचक, बिशा गाँव, दाजुम, माशे, चिया, पेयेखु, खारुंग कांग, दिबोग, केकेटांग, कांता, पेंगमा, मोंगलाई, उलुप, लॉग, इथेम, मुगैंग, रिंतु, दिबरू, माखुम खाजन, बंगालेम आणि ताबेटी आहेत. यांची जनसंख्या 7988 इतकी आहे. यांची बोली भाषा तिबेटो - बर्मन परिवारातील जिंगफो साणि सिंगफो पोटभाषा आहे. ती लिहीण्यासाठी रोमन लिपीचा उपयोग करतात. यांच्या शिक्षणाचे माध्यम आसामी आहे.

ताई फेक :

ताई फेक किंवा फेकयेल ही ताई समूहाचीच एक शाखा आहे जी पटकाई भागातील मोगौंग येथे 17 व्या शतकापासून वास्तव्यास आहे. आसाम मधील राजा राजेश्वर सिंग व सुरमफ्रा (1751 - 1769) यांच्या शासन काळात ताई फेक 1760 वास्तव्यास आले. त्यांचे अनेक वंश आहेत. फेक्स यांची वस्ती बुरीडिटिंग नदीवरील मार्गारिटा येथे अधिक आहे. आजघडीला ते जयपुर, नाहरकटीया, मार्गारिटा आणि अपर आसामच्या लेडो येथे स्थायिक आहेत. लोहित जिल्ह्यातील नामसाई येथे तसेच चांगलॉंगच्या डेरुंग व आसाम मधील तिराप जिल्ह्याच्या काही

गावांत वास्तव्यास आहेत. त्यांची भाषा व लिपी ताई असून सियामीज चायनीज या सिनो - शाखेशी संबंधित आहेत.

तांगसा - तिखाक

तिखाक्स हे तांगसा परिवारातील उपसमूह आहे. भारतीय पुरातत्व खात्याच्या मतानुसार तिखाक हे मूळचे पटकाई डोगररांगातील मूकचा येथील रहिवाशी आहेत. ते एम्पॉयसिंगलोग, जुंगरांग, चानग्राम आणि चांगलॉंग येथून 150 वर्षापूर्वी मानमाव येथे स्थलांतरीत झाले आहेत. यांचे वास्तव्य मानमाव, नामपोंग, मिआवो, योंगकुक विभाग व चांगलॉंग जिल्ह्यातील बोरडुमसा येथे आढळते. आसाममधील दिबरुगड जिल्ह्यातील लेडो येथे ही त्यांचा रहिवास आहे. अरुणाचल प्रदेशात यांची जनसंख्या 2292 इतकी आहे. हे तिबेटो बर्मन समूहातील तिखाक पोटभाषा बोलतात. त्यांना मोसंग जुगली आणि रोनरांग भाषा देखील समजते.

तिबेटन :

अरुणाचल प्रदेश व आसाम मध्ये स्थलांतरीत झालेले तिबेटो लोक भारतात 1958 ले 1965 मध्ये परमपूज्य दलाई लामा व यांच्यासह आले. अरुणाचल प्रदेशात खामेंग, लोहीत, सियांग व चांगलॉंग जिल्ह्यात मुख्यत्वे यांची वस्ती आहे. काही तिबेटन्स आसाम मध्ये कामरूप येथे वास्तव्यास आहेत. त्यांची भाषा व लिपी तिबेटन असून त्यांना त्सांगला व खाम्पा या भाषा देखील येतात. त्सांगला मोनपा, हिंदी आणि इंग्रजी या त्यांच्या द्वितीय भाषा आहेत.

उचाई :

भारताच्या मानववंशशास्त्र विभागाच्या मतानुसार येथील सर्वांत प्राचीन निवासी आहेत. उचाई जनसमूह दक्षिण त्रिपुरा जिल्ह्यात बेलोनिया गावांमध्ये विखुरलेला आहे . गोमती जिल्ह्याच्या डाम्बुर येथे व उत्तर त्रिपुराच्या धर्मनगर सब डिव्हिजन येथे सुद्धा यांचे वास्तव्य आहे. ते काकबोराक भाषा बोलतात. तसेच इतरांशी संवाद साधण्यासाठी बंगाली बोलतात. त्यांची जनसंख्या 2447 इतकी आहे.

झाकरिंग :

यांना स्वतःला चारुम्बा म्हणण्यास आवडते. हो नोरहाट येथून 19 - 20 व्या शतकाच्या आसपास स्थलांतरीत झाले आहेत. स्थलांतराच्या वेळी मिशमिस समूहाशी त्यांचे अनेकदा सामने झाले आहेत. ते अरुणाचल प्रदेशातील अजांव जिल्ह्यातील वालोंग व कीबिथू येथे वास्तव्यास आहेत. ते झाकरिंग भाषा बोलतात जी तिबेटच्या अगदी जवळची भाषा आहे. काही दशकांपासून ते हिंदी देखील बोलत आहेत.

शेरपा :

हा एक छोटा लोकसमूह आहे. ज्याला मणिपूर मध्ये नेपाली असे म्हटले जाते. कोईरंगी पुनर्स्थापनानुसार ते मणिपूर येथे 1885 पूर्वी स्थायिक झाले. ऐरांग, टोबांग, गोवाल, तालेई आणि कोंगपोकपी या नेपाली समूहासोबत ते देखील सर्वत्र विखुरलेले आहेत.

काही लेपचा आणि भुटीया समूह आसाम व त्रिपुरा येथे स्थायिक आहेत. त्यांची जनसंख्या अनुक्रमे 157 व 28 आहे.

तमांग समूह हा देखील इतर समूहासारखा अरुणाचल प्रदेश व आसाम मध्ये स्थायिक झाला आहे. येथे ते नेपाळ मधून स्थलांतरीत झाले. त्यांचे संबंध तिबेटशी अधिक आहेत. ते मूळचे घोड्यांचे व्यापारी असून नेपाळ मध्ये स्थायिक आहेत.

(कर्मा ज्ञान वज्र यांच्या मुळ इंग्रजी लेखाचा मराठी अनुवाद)

मराठी अनुवाद - अरविंद भंडारे

दिनविशेष

१ जानेवारी	- भिमा कोरेगाव क्रांतीदिन.	३१ मार्च	- १९९० बोधिसत्व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना मरणोत्तर भारतरत्न घोषित.
३ जानेवारी	- सावित्रीबाई फुले जयंती.	1 एप्रिल	- भिक्खु धर्मरक्षित जयंती
५ जानेवारी	- भदंत डॉ. आनंद कौसल्यायन जयंती.	9 एप्रिल	- महापंडित राहुल सांकृत्यायन जयंती.
६ जानेवारी	- जय भिम चे जनक बाबू हरदास एल.एन. जयंती.	11 एप्रिल	- महात्मा जोतिबा फुले जयंती.
८ जानेवारी	- जागतिक बौद्ध धम्म ध्वज दिन.	14 एप्रिल	- बोधिसत्व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जयंती
२६ जानेवारी	- भारताचा प्रजासत्ताक दिन.	22 एप्रिल	- जेम्स प्रिन्सेप स्मृतिदिन
३० जानेवारी	- विपस्सनाचार्य एस.एन.गोयंका गुरुजी जन्मदिवस.	29 एप्रिल	- अनागरिक धम्मपाल स्मृतिदिन.
२ फेब्रुवारी	- सुभेदार रामजी बाबा स्मृतिदीन.	6 मे	- शाहू महाराज स्मृतिदिन.
१९ फेब्रुवारी	- छत्रपती शिवाजी महाराज जयंती.	8 मे	- रवींद्रनाथ टागोर जयंती.
२३ फेब्रुवारी	- संत गाडगेबाबा जयंती.	12 मे	- प्रो. डॉ. टि. डब्ल्यू. व्हिस डेव्हिड जन्मदिन.
९ मार्च	- संत तुकाराम महाराज स्मृतिदीन.	27 मे	- माता रमाई स्मृतिदिन.
१० मार्च	- सावित्रीबाई फुले स्मृतिदीन.	6 जून	- महास्थविर गुरु चंद्रमणी जयंती.
१७ मार्च	- सयाजीराव गायकवाड महाराज जयंती.	22 जून	- भदन्त आनन्द कौसल्यायन स्मृतिदिन
२० मार्च	- चवदार तळे क्रांतिदीन.	26 जून	- छत्रपति शाहु महाराज जयंती

धम्म अज्झयन चारिका

सप्टेंबर 2022	:- 25 सप्टेंबर से 2 ऑक्टोबर (हिमाचल प्रदेश, कुलू मनाली, धर्मशाळा)
ऑक्टोबर 2022	:- 6 ऑक्टोबर से 13 ऑक्टोबर (श्रीलंका)
ऑक्टोबर 2022	:- 22 ऑक्टोबर ते 5 नोव्हेंबर (बोधगया, सारनाथ, श्रावस्ती, लुम्बिनी, कपिलवस्तू, कुशीनगर, वैशाली, नालंदा, राजगिर, डुंगेश्वरी)
नोव्हेंबर 2022	:- सांची महोत्सव 24 नोव्हेंबर ते 2 डिसेंबर (सांची, महू, सतधारा, सोनारी, मुरेलखुर्द, अंधेर)